

KAIS. KÖN. HOF BIBLIOTHEK

54.884-B

Alt-

~~43. No. 134.~~

~~* 45- C. 503~~

43. Nn 134

54884-B

KATEKHETA,

az az:

"A' DIÉTÉTIKAI

rövid

KATEKHÉZIS, MAGYARÁZÓJA;

**Szülék, tanítók, 's általjában felnöttek
számára,**

**KÉT ÉRTEKEZÉSSSEL EGYÜTT
AZ ÉLETRŐL és SAVANYÚ VIZEKRŐL,**

KÉSZÍTETTE

Sz. SZOTYORI JÓSEF.

Orvos Doctor.

M. VÁSÁRHELYT,

**Nyomtatott a' Ns. Ref. Kolégyom bettűivel,
Felső Visti Kali Jósef által.**

1832.

Kinyomtathatni.

**M. Vásárhelyen 1832-ben ,
Januárius 24-kén.**

Antal János m. k.
Könyv Vi'sgáló.

Választott mondás :

Nintsen felekezet , mely minden igazat látott volna ; de nintsen olyan is , mely abból valamit ne látott volna.

Grotius.

Nyilatkoztatás.

A Diétetikai rövid Kátekhezis, rövidebb nem lehetett a' Felsőbbek által kiszabott tárgyak sokfélesége és fontossága miatt ; hosszabb sem lehetett, ugyan azok által meghatározott mekkoráság következtében.

Megjelent tehát ezen Könyvetske festvére pászmájában, világosító jegyzésekkel, közbetett magyarázó tizikkelyzetekkel, a' Diétetikában tsupán említett betegségek bővebb ismértetésevel, az életről egy értekezéssel, végre pedig a' sávanývizekről való rövid útastíással; megjelenését siettetvén, de tökéletesítését akadályozván elbetegedésem; de nem oly tzállal jelent meg, hogy más könyvek olvasásától valakit, vagy Orvos hívásától senkit is elfogjon ; sőt lelkesen köti azt szívére mindennek ; azt is pedig, hogy a' magyarázandó kérdések jól megválasztassanak, a' személyhez 's környúlálláshoz alkalmasztassanak, ajánlja.

Minthogy azomban e' könyv nem gyermekek számára íratott : éltém én is a' Nyelvészek szabadságával, 's néhány Szók formálásával

próbát tettem ; azomban helyen helyen a' deák szókat ki nem kerülhettem. Külön vélekedésim , ha nem közelitnek az igazhoz vagy hihetőhez , önként elenyésznek. Minden lisztnek van korpája , 's minden könyvnek lesz hibája.

Sokat munkálódtak számunkra , kik előttünk éltek ; sok van még ma is hátra a' nagy épületből ; elég marad azoknak is , kik utánunk jőnek , hogy mit adjanak hozzá ; 's mit adjanak legközelebből hozzá ? Egy leány-nevelő Intézetet , mely a' szegényebb sorsúak leány gyermekeiket rendeltetésekre készítse , a' mivelődés jótéteménnyekben részesíttse. Szegények tészik az emberi Nem nagyobb részét , a' leány gyermekek a' szülöttek számának fele részét , ezek pedig , mint léjendő feleségek , anyák , gazdaszszonyok a' haza , nemzet , familia és házak boldogságának kiegészítő részét. Annyival méltábban kívánhatni egy ilyen Intézet felállítását , mivel a' magyar aszszony éppen oly mértékben tökéletesíthető , mint akár-mely más nemzetbeli aszszony.

K a l a u z s z ó.

Diaeta, görögből, térsen közönségesen táplálást; Diéta, diestől, térsen bizonyos napokon együtt találkozást, melyet többnyire követni szokott vendégeskedés. Diéta, magyaroson Orvosi elhatárázott értelemben térsen élet hosszabbítását eszközlő, mértékletes, naponként maga idejében való táplálást; mely szerint az orvosi tekintetben vett Diéta, ha annak értelmét nézzük, sem a' görög Diaetából, sem a' deák Diétából egyedül nem származható, hanem együtt mind a' kettőből, mivel mind a' kettőnek értelmét meríti-ki. Elkezdődik pedig a' Diéta a' fogantatással, és így az embertsirának (Embryo) is vagyon saját Diétája. A' születés után más éghajlat nyílik-fel, hol a' Sors, a' Nem 's a' t. más meg más módosítást kívánnak a' diétában.

Valamint az egészségesek diétáját minden helyen és időben szegletmértékre megállítani: úgy a' betegekét is mindennél vízmértékre venni, nem lehet. Annakokáért az orvosi Atyák a' betegek diétáját elis osztották négy részre. Első a' *közép diéta*, melyben jó hús lóvben hany-

tak kenyeret, engedtek tsirkét és galambfiat enni. *Második a' vékony diéta*, mely állott főtt árpakásából. *Harmadik a' vékonyabb*, melyben tsak mézes virits engedtetett. *Negyedik a' legvékonyabb*, melyben a' mit adtanak, igen híg és kevés vólt. E' két utolsó adhatott okot azon mondásra: *orvosi módon élni, annyi mint kóldusi módon élni; medice vivere est mendicare vivere.* — A' mái Orvosok ily osztályok alatt rendelik a' betegek diétáját: *egy fertály, két fertály, három fertály, és egész portiójú diéta.* Tapasztalt dolog, hogy a' Patikának drága takarmánja nem használ a' betegséghez nem illetett diéta nélkül; e' pedig sok esetben segít a' nélküli.

A' Lejdai és Ultrajektomi Akadémiák minnelőtte gyógyításra meghatalmasitnák ifjú orvosi Apostolaikat, a' következő fogadást tétetik-le vellek: „Én N. N. szentül ígérem és fel-
 „ fogadom, hogy a' betegek gyógyításában, a'
 „ mennyire tsak elmémmel felérhetem, azok-
 „ nak betegségekhez alkalmaztatott hasznos dié-
 „ tát és orvosságokat fogok rendelni. Senkinek
 „ is kérésire, unszolására, vagy jutalomért,
 „ vagy más okból is ártalmas orvosságot nem
 „ adok, és a' viselősnél is vesztést nem eszköz-
 „ lek; akármely házba bemenéndeik tsupán tsak
 „ a' beteg jóvára megyek-bé, távúl lévén min-
 „ den boszszuállástól; szentül, tisztán, ártat-
 „ lanul, becsületesen és jó lelkiismerettel foly-

„ tatom életemet, gyakorlom tudományomat ,
 „ és a' mely elhalgatni valókat a' gyógyítás
 „ közben látandók és hallandók , azokat ki
 „ nem hírlelem , halgatásban tartom , hanemha
 „ Felsőbség parantsolatjára. A' mint ezeket meg-
 „ tartándom , úgy légyek szerentsés tudomá-
 „ nyomban , bódog életemben az Isten által ;
 „ a' megszegés esetében pedig ellenkezők esse-
 „ nek én rajtam.” Reméllem , hogy ezen fel-
 hozott orvosi esküvésformából a' hátúlsó és
 nagyobb részt is , mely szorossan nem tartozik
 tzelómra , a' diéta magyarázatjára , megszenvedi
 itt az olvasó.

A' Diététika immár teszi azon orvosi tudomá-
 nyos rendszabások szép rendel egybealka-
 tott summáját , melyeknek telyesítésétől függ ,
 hogy az embertsirázáson kezdve az egészege-
 sek egészeseknek maradhassanak , a' betegek
 is könnyen meggyógyúlhassanak.

Az élet tsak úgy virágzik 's gyümölszőzik
 telyesen , ha testünk szerkeztető részei még a'
 foganszáson kezdve tiszta míségűek ; 'műszerei
 pedig , mint a' máj , gyomor , tüdő , velók 's a' t.
 épek : mert ezek az élet levezetői 's megalapo-
 sitói. De az egészes elme is inkább lakozik
 ép testben ; a' hazának is ép fiai tészik eleven
 bástyait. Ilyen okból az Iró rövid Diététikájá-
 ban az *Épséget* elől rangoztatta ; azon hat dólgot
 pedig , melyekben a' régiek a' diététikát hatá-
 rozták , u. m. *Levegőt , ételt és italt , mox-*

gást és nyugrást, álmat és émettséget, tisztulást és rekedést, végre a' szenvedőséget azután rendelte (aer, cibus et potus, motus et quies, somnus et vigilia, excreta retenta, pathema). Nem tudni pedig a' közönségesebb betegségekben, véletlen esetekben, mérgek történeteiben embernek 's különösön leendő szüléknek, háztűztartó gazdáknak magokon és felebarátjaikon segíteni, és így a' fájdalmok enyhítése, 's napok számosítása módjaiban jövevénynek lenni, több mint hijány, 'élhetetlenség. Azért az ezeket illető rendszabásoknak is hely adatott azon rövid Diétetikában. Oly Diétetika immár, 'a mely ezen szükségekhez vagyron alkalmaztatva, noha rövid légyen is, nem lehet-el minden patikai szerekre és kézi segítségkre való útásítás nélkül: midőn mindennapi tapasztalás az, hogy a' betegek nagyobb számának nintsen módja Orvos után látni, sem ennek ideje, mindenűvé megjutni. Ambár az élet méjséges belsőjét setéttség rejti szemünk elől, még is a' Diétetika hasznos oktatási mellett az *Életről* való értekezésnek is helyt adni vélekedésem szerint, nem lehet tzel ellen. De minthogy e' könyvetskének célja szorossabban a' Diétetika magyarázatja, lapok és kérdések rendje szerint: azért ezen életről való értekezést a' savanyúvizekről való útásítással együtt utóljára tettem. Végye azomban, az Érdemes Olvasó az újonnan formált néhány szók értelmesítését is röviden.

Egész értelemben az orvosi Tudomány az egésséggel 's épséggel foglalatoskodik, mely foglalatosságban sokkal szélesebb jelentésű a' *gyógyítás*, mint az *orvoslás*; joval is előbb 'gyógyítottak sebeket, tettek helyre fitzomodásokat, sérüléseket, forrasztattak össze töréseket 's a' t. mint orvosoltak hidegleléseket, vízkorságókat, nyavalya-rontásokat, 's a' t. Ezen szembetűnőség szülte a' szoros értelembéli külömböztetőséget a' Medicus és Chirurgus személyekben, hogy az inkább belsőket orvosságokkal orvosol, e' pedig inkább külsőket eszközökkel és gyógyszerekkel gyógyít; mindazáltal mind a' kettő ugyan azon egy testet az egészség és épség tzeljára.

Ezen a' nyomon a' közönséges beszédben is szorossabb megkülömböztetés jött folyamatba, és mondják: "a' Balás hideglelése orvosolható, a' Bertalan nyavalya-rontása orvosolhatlan; — a' Pál sebe gyógyítható, a' Péteré gyógyíthatlan. — Magokat a' foglalatosságokat így külömböztethetni - meg: a' *Medicina Tudomány* 's *mesterség*, szükséges arra okosság és tapasztalás; a' *Chirurgia* pedig *Mesterség* 's *tudomány*, szükséges reá ismeret és gyakorlás.

Ezekután magyarul, 's méltó betsúlással mondassék a' *Chirurgia* szoross értelemben *gyógyító*, vagy rövidítve *Gyógy-mesterségnek*, és az azt gyakorlók hivassanak *Gyógy-Doktoroknak*, vagy *Gyógy-Mestereknek*.

A' felfogott *Ispotály* nevezet nélkül el lehet anyai nyelvünk, valamint a' himezett *betegkháza* nevezet nélkül is, és nevezzük azt széles czélarányos értelemben *Gyógyhajléknak*— és a' betegekhez látót *Betegésznek*, valamint a' méhekhez látót *méhésznek* szoktuk mondani.

A' hideglelésnek (*Febris*) helyébe *Fázfűlést* tettem, mivel e' két symptoma benne meg van rendszerént, és így is következnek egymás után; a' gyúladásnak pedig helyébe (*Inflammatió*) *Langzatat*, mivel ehez húz inkább, úgy a' ragadvány (*contagium*) helyett *Főganszványt*.

El neveztem még az arteriát *hímérnek*, a' venát *nyöstényérnek*, a' vas lymphaticumat *vizenyvérnek*; vizenyvnek azért, mivel meghátyázó enyvességet is viszen elegy belegy nedve között. — Ezen három új nevezet igen illó mind a' fázfűléshez, mind a' langzathoz— mindazonáltal e' könyvetskében elegyesen jönnek elő;—továbbá neveztem az epidemiát *Népelborító* betegségnek, az endemiát *népbeneredő* betegségnek, a' sporadicust *népben-elszort* betegségnek; — a' cruditast *nyerseségnek*, a' coctiot *főzésnek*, a' crisist *végzetnek*; a' reproductiot *előhozó önkifejelőségnek*, vagy röviden tsak, *önkifejelőségnek* 's a' t.

Jegyzés. Az ezentúl előforduló kétféle u.m. arabs és római szám közül az első jelenti a' Dietétikai Kátékhezis lapját, a' második pedig azon lapon annak a' kérdésnek számát, melyre éppen szól a' magyarázat és világosítás.

DIÉTÉTIKÁT VILÁGOSÍTÓ JEGYZÉSEK É S MAGYARÁZATOK.

ELSŐ RÉSZ.

Lap 11. *Kérdés II.* Báváriai Hauser Gáspár , a' mennyiben nevelés nélkül , annyiban felemás vadságban is nevededett , és szánakozásig ki is tört belőlle a' felemás vadság. A' vad állatok között találtatott emberekben még nagyobb mértékben , 's tsak nem egészszen megvan a' vadság ; négy kéz láb járnak , vadak élete módját , hangját , szokását követik ; olyanok , a' milyen társaságba vetette őket a' sors. A' Hassiai erdőben találtatott ember a' farkasok módját követte , a' Lithuáni erdőben talált gyermek a' medvékét , az Irlándiában felfogatott a' juhokét , a' Bámbergi pedig az ökrökét. Testek már annyira el is vólt vadúlva , hogy felállítani alig lehetett. Mitsoda érzéssel lehetne nézni ezeknek tovább való szaporodásokat ! Ellenben a' társasági életben nem tsak egyenés állást , ékes tekintetet , díszes mértékű nagyságot , hanem a'

testnek és léleknek roppant erejét, az életnek szíjjasságát is bámúlhatni B. Trenkben. Uralodik az ember szárazon, vizen, levegőben, könnyit a' sors mostohaságán; a' talált gyermekek nevelésire, siketnémák 's vakok tanítására, betegek gyógyítására, vakczinálásra, özvegyseg, árvaság enyhítésire, árvizek, égések által okozott károk kipotlására nemes intézeteket tsak társaságban találunk felállítva.

12. lap. III. kérdés. Az a' mi általmégyen v. visszaüt, tapasztaltatik a' test alkotásában, a' lélek tehetségeiben, az erkölts hajlandóságai-ban. Nevezetes a' Skotziai Boethü Hector Familiának emberhús ehetősége, melyről az iratik, hogy az esztendő leánykából is ki tört volna, és az is hogy nevelés által sem lehetett a' 12 esztendő fiúból kitörölni azon vadságot.

12. V. A' ki mást megöl, az gonosztévő, és a' törvény rabja, halálfia; a' ki magát ölimég, az megvagyon háborodva, 's átalkodva. Kátó e' részben nem követni való példa. Sókrates igen nemes még halálában is.

13. I. Ahoz, hogy az emberi Nem mimódon tartathatik fenn, úgy hogy épen és vidámon szaporodjék létele izéljának megfelelőleg, fontos szava van a' Diététikának; 's erre nézve más könyvekre, különösen *Dr. Carl Paulus Versuch*-jára útasittatik az olvasó. — Ide tsak ennyi jegyeztetik: figyelemre méltó dolog, hogy Génévában 200 esztendő óta tapasztaltatnak

nagy időt, hosszú életet érni az emberek nagyobb számmal; melyet a' házasság közönséges voltának tulajdonítanak; hasonlóképpen, miolta ott a' tehénhimlő óltása bévitetett, a' szaporodás sokkal nagyobb.

13. II. Viselős aszszonynál megverés és rongálás által vesztést okozni, vagy *emberölés*, mert ember az, a' mi azzá lehet; vagy *nyomorékítás*, mivel a' miatt tökéletes megérésre nem mehet a' méhnek gyümöltse.

Közönségesen az emberi méhnek gyümöltse 10 hóld szerénti hónapra megérvén, a' köldök sínor által való póráztatást tusakodások között magáról lerázza, születik, szívreható hangos megsírállással jelenti megérkezését, hogy siessenek szabadítására, 's minden foszlányait hátra hagyván beszáll mezítelen e' világba; nagy változás történik rajta a' vér keringés 's lélekzelés módjának egyszerre megváltozása miatt. Az anyai éles fájdalmok kevés időre megnémúlnak. —

Rendszerint a' legelső teréhtől néhány napokkal előbb szabadúlnak az aszszonyok; a' próbáltaknál egyes esetekben, meg lehet hogy valamivel későbbetskén is. Minden szülés, mely 37. hétnek bététele előtt esik, idétlen; de külföldre is van itt is. A' szülés 16. hét előtt vesztésnek, 28. előtt éretlennek, 37. előtt eleveérésűnek mondatik. Az idétlen szülés valakire vigyázatlanság miatt reá tanulhat, és bajos

elszoktatni, 's mindenikkel hová tovább, több szenvedés jár együtt. Megjegyezzék ezt az új házások, 's okot a' vesztesre ne adjanak, hogy magokat ne vádolhassák. Mihelyt félhetni a' vesztestől, mindjárt ágyába lenyűgödjék az aszszony, fejével alább, farával feljebb, vagy egyenesben, lábait egymás mellett elnyújtva, vagy tsendesen egymásra kotsolva, diétája sovány, nem hevítő légyen, itala is nem vizeltető; a' lélek tsende, a' test nyugalma felette szükségések akkor. Minden patikai szerek közt, a' hol el nem késtek, leghasznosabbnak e' következőt tapasztalta az Író: Hozass Spiritus Juniperit 4. Lotat, destillált Caryophyllus olajat, Szeretsendió balzsamot fél fél köntinget, Laudanumát egy köntinget, egybevegyítés után 3. óránként szeliden mázolni kell a' fartsakat és a' vizellő hójag felett, 's bé kell fedni meleg rubával.

Látott az Író képzelt viselősséget is egy eszes és ártatlan életű aszszonyságban; a' ki a' képzelt 5-dik hónap végén érezni kezdett a' azután mind inkább érzett, [de a' vastagodása gyengén haladhatott; másoknak az ő viselőssége iránt való kételkedésit igen szomorán vette; a' 10-ik hónap végén a' szülés fájdalmait képzelte érezni, azért le is feküdt, 's néhány fájdalmatskáknak érzése 's elmúlása után, a' terhesség is elmúlt. —

14. .I A' telyes mértékű anyaság e' háromban áll: szűlni, szoptatni, dajkálni és nevel-

ni. „Nem azt az anyát keresem”, mond a' bégető bárány, a' ketskének;” mely midőn kedve tartotta, fogadott méhében, még tsak azt se tudván, hogy bak v. nyüstény, fejr vagy fekete lesznek é, és néhány hónapig hordozván magában, akkor kiszúlt, 's megkönnyebbült töllem; hanem keresem azt, a' mely emlőin táplál.” Jóság 's nem a' szükség teszi a' szüléket.

A' nem szoptathatásnak akadályai vagy *alkotásiai*, minémű a' tsetsetlenség, bimbótlanság, vagy még tökéletes tejletlenség is; vagy *öltözet által okozottak*, midőn a' szorongatás miatt az emlők ki nem dombosodhatnak, a' bimbók ki nem ülhetnek, és a' gelétes fejrítő porok által kiszáraztatnak a' téj források. Ezen esetekben elkell magát szánni a' szenvedésre bár 6. hétig, és orvosi tanács telyesítése után sokszor megjöhet a' téj, az emlők, bimbók megadják magokat, a' források kidugúlnak.

A' több akadályokban is orvostól kell függni. Kevésnek adatik könnyen, ingyen pedig senkinek sem a' szoptatás édes érzése; és ha vagyön vará'slói kőr, az nem más, hanem a' szoptatási. — Megjegyezhetni, hogy[valamint nem a' kövér, v. húsos emlők a' legtejesebbek: úgy nem is a' puha fogásúak a' tejletlenek. A' szahadulás előtt (mely az első gyermekkel 10. hóndszerénti hónap előtt az utolsó tisztulástól számlálva, minegy két héttel esik) valami

4. héttel hasznos az emlőket készíteni, estvéneként melegske téjjel, vagy esső vízzel szeliden mosogatni, ha erőssen érzékenyek, a' vízbe kevés pálinkát is tenni; a' béküllott himbót tiszta pipával, vagy butelliával kiszívattni, de kötés által kihúzni senki se próbálja. A' született gyermek oda tevéssel sem igen sietni, sem késni nem tanácsos; az első esetben nem lévén még tej, szívás által felválk a' bimbó, az utólsóban pedig feszítő fájdalom fogja-el a' tsets. Mihelyt kövesedik a' tsets, tenni kell reája, lenmagból 's ro'slisztból téjben főtt pépet kedves érzésű melegen, 's abba székfűvirág port is elegyithetni; a' szoptatás pedig folyon. A' kifokadt tsets sebjére igen jó a' következő ír: Végy Gumi port 2. köntinget, Peruviai bal'samot 1. köntinget, friss édes mandola olajat másfél könt. Ró'sa vizet 2. Lotat, készíts írt belöllek, 's ezzel kötözd egy nap hatszor is, de minden szoptatáskor Te mosván a' himbóról. Ha a' tsetsben tsomósodás marad, használni kell a' következő írat: Végy fain bürök port 1. lotat, szín mézet tégy hozzá elegendőt, tsinálj írat belölle, napjában kétszer szeliden mázold-bé ezzel a' fájdalmas részt, vagy bőrre kenván, borítsad-bé ezzel, óltalmazván erőszakról. —

Ha kénytelen még is valaki dajkát választani, fő dolog annak szelid indulatjáról, erkölcsbeli tisztaságáról bizonyos lenni; ezután

megtudni, hogy saját gyermeke, kövér, egészséges, és szépen nőtt é? harmadik hogy a' szopó gyermek nyugszik a' dajka teje után? telik? gyomra, vizellete jól-járnak?

A' bús anyának és dajkának teje savós; a' haragban mérges; az ijedésben elapad, másúvá tér, 's még a' hülésben is. Senki ne szoptasson, midőn tsetse megfázott, vagy meghűlt, mikor megijedett, megmérgeződött, nehogy nyavalyarontás vagy halál következze a' gyermekre. Némelyeknél ilyen esetekben láttak zöld tejet is. Ha dajkával sem bóldogúlhatni (a' mi az Irón is megtörtént, ki 6. hetős csecsemőt kéntelen vala tsets nélkül táplálni, nevelni, 's ma telyes gyönyörűséggel szemléli benne együtt a' szép elmét, jó szívet, kellemes ábrázatot), akkorra még maradnak e' két módok: 1.) A' Doktor Fidélisé, a' ki 6. gyermekei közül ötöt azzal táplált-fel hogy 8. búzaszem nehéznyi fahajat főzetett, nádmézet és tejet elegyítván hozzá, 's ezt adta a' gyermekeknek; a' gyomron gyakran segített rhabarbarás forrázattal. 2) Az Iróé, a' ki gyöngykását pergeltetett, (legjobb sütő kementzében, kenyér kiszedés után egyformább a' pergelés) 's liszté tsinálván, kevés ánis maggal híg pépet főzetett belőlle vízben is, de rendszerint inkább híg téjben, 's azt adogatta; gyomor és vizellet szabad járásira fő gondja volt. Még a' tsetsszopót is lehet ételében rendhez szoktatni. 's a' t.

Valamint némelyek a' szoptatni nem akarásban hibáznak: úgy mások az elválasztani nem akarásban a' határon túl mennék, és nyakaskodnak elannyira, hogy többen sírnak az elválasztáskor, mint a' szoptatáshoz való szokáskor; de hijában! mert határ tétetett ebben is, melynél tovább menni nem lehet. Mihelyt a' havi tisztulás illendőleg kezd megjelenni; mihelyt beállott az újjabb megterhesedés; mihelyt a' gyermeknek is 4 — 6 — 8 foga már van, és eszik is: már ekkor ideje sürgetőleg az elválasztásnak. A' mi ezen a' régulán ne találm, tágíthat, az a' veres, 's skarlát, hójagos járovány himlő, vagy egyszerre sok fogagnak jövése. Jó a' bimbót a' választásra kapor olajjal bekenni, mert keserősége lemoshatatlan; alkalmas választó hónapok Május, Junius, September.

Az anya pedig választás idején emlőit nyakába felkösse, nem erősen táplálót, hanem keveset és has síkítót egyék, 's vizeltető petre'selyem főttjét is igyék. Vagyon a' Patikában valami *arcanum duplicatum* nevű só, ebből naponként másfél köntinget az írt főtt vízben bé kell venni, hadd síkúljon a' gyomor, oszoljon a' tej, mert így jó. Felette vigyázni kell mind arra, hogy a' gyermek a' mejj körül való játszodozás közben ne sovároghassa a' tejet; mind arra hogy boszszankodásában körmeit a' tsetsbe belé ne vágja; mind pedig arra, hogy dőfés, nyomás azon ne történjen. —

14. III. A' köldöksinor elvágásával nem jó igen sietni, 's ha lehet a' megsírallást el kell várni. Az anyát a' vér elfolyása félelme ellen bátorságba kell helyheztetni, 's azután a' gyermeket tsupán kedves melegségű tiszta vízben megfereszteni (a' gyengeség esetében bor vagy eczet kitsiny mértékben tölthetjük, vigyázván hogy szemébe ne lótsoltassék, vagy tojás üttethetik a' feredőbe), száját más lagymatag vízzel, viseltes tiszta lengyölts rongyal ki mosni mindenkor, 's hol két gyermek van, külön külön, 's hagyni kell hogy aludjék. Mikor beáll rendesen a' szoptatás, előbb fereszteni kell, 's azután szoptatni. Nagy hiba a' kis gyermeket hideg vízbe mártani, vagy sárgaságát hideg feredővel gyógyítani, mivel van ennek is bátorságosabb módja; t. i. kívülről gyengén 's kedvesen meleg feredővel, mely készült kakuk fűből 's szappan virágból; belülről pedig gyomor tisztító Rhabarbarás forrázóttal 's Jülleppel kell gyógyítani. Még a' keresztelő víz is veszesse-el hidegségét. Midőn más faluba keresztelni küldik a' gyermeket, józanféle kereszt-szülékre bizzák; ne hogy a' hóba hullassák, mint már megtörtént, 's otthon vegyék a' komák észre, hogy elvesztették a' gyermeket. A' szopó gyermek, ha jól lakott, ha nints fájdalma, tsendesen aluszik. Szél ellen jó a' hasát szeliden kereken súrolni tenyérrel, kömény-maggal füstölt ruhával borongatni, a' tisztulás-

nak mind két úttýára ügyelni , hogy szabadon legyenek azok.

Sok homályos különösségek vészik ezen korban eredeteket, különösen a' szoptatótól , melyekről későbbben panaszkodnak, hogy sem apjához , sem anyyához nem ütött a' gyermek; úgy de igen , el hiszem , a' dajkához , a' szobaleányhoz 's a' t. Cártésius Frantzia Filosofus különöseh kedvellette a' kantsal fejr személyeket, 's későre találta ki az okát, hogy t. i. dajkája kantsal vólt.

Semmivel szelidebben nem lehet álmodt szerezni a' gyermeknek , mint lágy énekléssel. Ne légyen hiba egy kis példa :

Édes álom jójj tsendesen ,
Ringasd-el az én kedvesem ;
Almodjék ő virágokkal ,
Ébredjen-fel mosolygással.

Aludj ! aludj ! te kis angyal ,
Nem küszködöl még a' gondal ;
Majd ha nagy lész , mint alunnál !
'S a' gond nem hágy , mely ott strásál.

Aludj bátran , mert vigyázunk ,
Bóltsöd mellett mi őrt állunk ;
Nem jó ide semmi veszély ,
Jól aludj , hogy sokáig élj !!

16. I. A' sértések igen sokszor okoznak halálos sebeket , melyekért a' sebzó életével is lakolhat. Nem árt tudni , hogy a' halálos

sebek háromfélék : *a.) Telyességgel halálosok*, az agyvelőnek , szívnek , tüdőnek , gyomornak általszegzései , 's más hasonlók. *b.) Magokban halálosok*, de segítség által néha meggyógyíthatók , lábok , karok elvágása 's a' t. *c.) Történetesen halálosok* , mint megtörtént az érvágás után is néha a' vágónak - hibájából , néha azon kívül is. — De a' nyomorékító sebek igen sokak.

17. II. Erdély Ország örökös Dísze Udv. Cancellarius néhai Gróf Teleki Sámuel Úr 83. esztendő korában is pápaszem nélkül olvasott ; hasonlólag a' most 78. esztendő Refor. Püspök, Fő Tiszteletű Zágoni Bodola János Úr is pápaszem nélkül olvas.

17. III. Az Író ember asztalát úgy helyeztesse , hogy bal válla felől essék a' világosság asztalára.

19. I. A' nyers egérfarkú fű az orrba dugatván , megindítja a' vért ; próbált dolog a' gyermekek között. De betegségben piótzák ki pótlására nem próbálta az Író, holott talán az aranyér indítására is lehetne használni.

20. I. Mily szükséges legyen a' jó nyál a' tápláló nedv elkészítésére , mutatja a' következő példa : Skótziai Maclead Johanna , békótólódván 1767-ben October 2-kán szája , étel nélkül élt 1771-ig , 's el nem fogyott testében , mejjében , farában. Ekkor váratlanul felült , varni kezdett , azután lenfonásra adta magát

melytől a' nyálazás által inkább elpusztúlt, mint a' koplalástól, melyre nézve Orvossa Dr. Mackinszie a' lenfonást néki merőben megtöltötte, és gyapjú fonást rendelt azon okból, mivel arra nem szükség a' nyálat vesztegetni. Nints különben a' pipázással is. Hasonlót mutat a' nyálazási gyógyítás is (salivatio). 1830-ban December 31-dik napján víradólag az Irónak jobb felét elütvén a' gutta, ezt nagy nyálazás követte, mely miatt csak a' tsontya 's bőre maradt meg; az elpróbált szerek közül semmi nem mérsékli úgy máig is a' nyálazást mint a' ser seprő pora, naponként 10. 20. gránt három versen vévén-bé, egy egy kalán fahéjjas vízben.

21. e. Három rendbéli fogai jőnek egymás után az embernek, u. m. 20. tej fog, 28. állandó fog, és 4. holtesség fog, ha az utolsó ki nem találna maradni. Az épséghez tartozik mennél telyesebb számmal, 's mennél tovább meg maradása a' fogaknak. Innen következik, hogy fogat nem kell mindjárt kirángatni, annyival is inkább, mivel sokszor a' fogfájás oka másutt van, és fázfűlési (febris) gyógyításra megszűnik. Nem tanátsos továbbá fogat húzatni zivataros időben, nem a' viselősenek, nem falusi otromba húzókkal, kik gyakran az állkaptzát lehasittyák, leszakasztják; addig legalább senki se húzassa ki fogát, míg meg nem próbálja fájdalmát elmúlasztani sertés epével, napjában háromszor vele bé ken-

vén a' fogat kívúlról, és a' fog húst is illetvén; az epét hójagjában kell télben eltenni e' végre. A' legtsinosabb fogtevés is a' természeti fogat tsak pótolja, de ki nem pótolja. Megesett, hogy a' borbély-műhelybéliek egyiknek szájából a' fogat kivonván, 's másnak szájába által plántálván, ezzel együtt a' frantzut is által plántálták. Káros tehát a' fogtakarítást, fejezítést tzellengőkre bízni, kik választó vízzel kevés időre megfejezik ugyan a' fogat, de a' mely e' miatt megro'sdásodik, 's kivész örökre. Milyen sokat ér a' jó fog, akkor tudjuk-meg inkább, midőn már elvesztettük. Szolgáljon tanúságul az egész életen keresztül ez intés: *minden orvoslást, mely épségünket 's egészségünket illeti, ha mindjárt tsak egy fog kihúzása, egy tyúkszem kivágása, egy klistély beadása is, tanúlt, jó lelkű, józan életű emberre kell bízni.* Connert abban holt-meg, hogy a' lklystélyt igen melegen adták-bé neki: 's hát a' hibás foghúzás miatt hányan nem veszték-el?

21. f. A' vastag és tömött haj erős alkotás jele. Hajat fésűlni a' gyermekágyas asszonyoknál tsak akkor szabad, midőn már fel kezdettek kelni, 's akkor is előbb nádmezzel kifüstölve, 's négy részre osztva, napjában tsak egy részt, még pedig dél előtt; elvágni pedig nem szabad. Ártalmas a' hajvágás a' forró nyávalyából feltámbáskodtaknál, nevezetesen a' szakadatlan és hagymázos fázfűlésekben, me-

lyek különbben is, de csak leptiben, megkopasztják a' fejet. Ilyen esetben télben sapkát kell viselni.

22. I. Európában Görög Országban találtnak máig is a' legszebb emberi képek. Néhány esztendővel ez előtt íratott egy Görög ifjuról, ki a' szabadságért folyt háborúban esett el, hogy soha szebb emberre nem süttötte a' nap.

22. II. Minden szépítő szer, mely kívülről meszeltetik az orcára pirosítás, a' nyakra fehérítés, a' kézre bőre lágyítása végett, időnap előtt vénit, rántzosit, 's nagyon ártalmas. A' hány Kalopistria, éppen annyi Kakopistria. A' hány szépítő szer, annyi rútító szer.

Tud az Író több rendbéli szépítő szereket, melyek közül hármat ide tészen. 1-ső Phaedrus Meséinek 1-ső Könyve 3-dik Meséje. 2-dik Phaedr. III. Könyv. 8-ik Mese. 3-dik Phaedr. III. K. 18-dik Mese. — Vegyen ezekből minden, ki magát szépíteni akarja, reggel egy, délbén két, estve különösen három tetéz kalány megfontolást.

23. I. A' régi Görögöktől fogva máig is a' testi gyakorlások nyomoréktás nélkül, egészség és élet fentartására, hasznosoknak lenni tartatnak, melyekről azomban alább is leszen szó.

M Á S O D I K R É S Z.

24. IV. A' keresztelő könyvek írása a' későbbi idők hasznos rendszabásai közé tartozik. Nints példa , hogy Európában valaki hosszabban élt volna Tzártán Péternél.

Mózes a' 'Sidó nép nagy Törvényadója és bölts Igazgatója 80 eszt. korában lett feje a' népnek , 's azt 40. esztendeig vezérelvén , 120. eszt. korában holt-meg.

Vespucius Brasiliában talált életben együtt fiut , apát , nagy-apát , szüle-apát , és ez utólsónak is apját. Talált egy Indus aszszonyra is , ki ötöd izen való maradékival együtt élt. Vagyon , vagy volt egy templom annak emlékére , hogy 73 , 75 , 77 , 79 , 81 , 83 , 85 , és 86 esztendő testvérek együtt vóltanak életben. Az is állittatik , hogy Amerika lett volna a' hosszú élet hazája. — A' tettek nagysága szerint való hosszú élet mértékét kiütik mind azok az emberek , a' kik akár meddig éltek , az emberiségnek hasznos és sok századokra , sőt örök időkre kiterjedő szolgálatoakat tettek. Számok az ilyenek. Ilyen vólt a' többek között Guttenberg János , a' könyvnyomtatás feltalálója 1436-ban ; Jenner Eduárd , a' Vakezina elterjesztője 1796-ban ; ilyen vólt még az is a'

ki Erdélybe legelőbb a' törökbúza termesztést behozta. —

Ez előtt a' születtekből az első hónapban megholt két tized rész ($\frac{2}{10}$), az az, 1000-ból kétszáz; 7 esztendőre pedig megholt a' születeknek felé.

24. V. Fránklin Beniamin nagyapja 104, édes apja 87, édes anyja 85, ő maga 84 esztendőt éltenek; mindnyájan munkás és jó erkölcsű emberek voltak.

A' páratlan 7, és 9 számok babonája nem maradhatott-ki; melyből lettek a' 49, 63, 81-ik ijesztős esztendők az bkosság és tapasztalás ellenére.

24. VI. Nintsen két falevél, tojás; ember egymással tökéletesen egyforma; az a' megoszthatatlanságban találtató különbség adatik mindennek a' külön étellel előre, minden nevelést 's szokást megelőzőleg. — Innen némely ember egészséges korában is tsudabogár; ugyan ezen okból a' hasonlóságon való gyógyítás (homojopathia) nem lehet fundamentomos. — Ilyen különösség vala igen szembetűnőleg a' Campetti érzékenységekben. Mikor ő víz, szén, arany, ezüst, réz, vas 's a' t. felett megállott, mindenikre másként dobogott szíve, mindenik felett különböző érzési, nyugtalansági támadtak szívének; a' honnan egyenesen megérzette, hol van arany, ezüst, réz 's a' t. Természetes ezek után, hogy az emberek betegségekben is egy-

mástól sokat különböznek, 's még önmagoktól is úgy eltávoznak (alterantur) betegségek alatt, hogy alig lehet reájok ismérni. — Midőn a' beteg, egészséges állapotbeli *Magához* hasonló kezd lenni, jó jelnek tartatik; vala mint az is, mikor 'simbel a' beteg gyermek. Ezen eredetiség lehet fundamentoma sokaknál, hogy első látásra egymáshoz nagy vonzódást, mások ellenben únatkozást éreznek; azt mondják sympathiának, ezt pedig asympathiának; ugyan e' lehet a' nemzeti characternek és a' személyes temperamentumnak is fundamentoma, valamint némely orvosságok nem vehetésének (Idiosyncrasis).

25. I. Tűz és víz, levegő és föld, a' nemző és nemzett Természetnek (natura naturans et naturata), nem egyszerű elevei (elementum, éltető állat). A' nap tüze oszlik levegői melegre és világosságra; ez ismét hét színű szivárványos sугárokra.

Az állati tűznek vagyon rokonsága a' levegőéhez, de vagyon különsege, vagy sajáttsága is. A' szem magából szikrázik, a' szemérmesnek ég 's langallik ortzája.

Az ütközés 's visszatörés nemesítve történnek az állatokon, néha nem oly mostohán, néha erőszakosabban. Midőn a' fennemlitett elevek megtámadólag munkálódnak: akkor az állati test óltalmazólag viseli magát. Mihelyt pedig lehetséges, mindjárt megtámadólag mun-

kálódik ez. Példa, hogy az egérkő, ha nem bántatik, nem bánt embert; de bévétetvén, az emberi gyomor kívánja azt meggyőzni. Egyik győzvéen, győzetik a' másik. Ez az állati élet harcza minden éltetőkkal, v. elevekekkel.

26. I. A' ki magát hideghez kívánja szoktatni, kezdje azt Septemberben; a' ki pedig meleghez, Májusban kezdje.

26. IV. Lebeg a' föld színén mindenütt körröskörül, egyenlő magosságra valami nehéz, az állati életet, az égő-fáklyát is kioltó tulajdonságú levegő, mely a' közönséges levegőnél félszer nehezebb, azért is annak az alyát formálja, de szoross értelemben nem saját része a' levegőnek: ez nevezethetik *Szénisavany gőznek* (Carbonicum). *Széninek* azért, mivel a' szén annak ágya, vagy alyazatja, légyen az bár állati, plántai, vagy ásványi, mindegy. *Savanyinak* azért, mivel a' levegőnek azon részével egyesül, mely savanyítani szokott még más arra alkalmasított testeket is (a' savany különbözik az etzettől, 's a' sostól is). *Gőznek* azért, mivel vékonyabb mintsem láthatók; gőzölgi ezt a' plánta, lehelli az állat, nemződik ez a' mustos, seres források alkalmával. (Legtisztább szén a' ragyogó gyémánt, melynek tüze nem melegit, világa nem fogyatkozik; meggyújtatván a' gyémánt, fényesen ég; végre egészszen el is ég, 's ennek is lángja kormosit).

Ez a' gőz minden főjtossága mellett a' víz-nemzővel való bizonyos egyesületben, az úgy nevezett *ró'saszínű száraz betegségben*, jól enyhíti a' tüdőnek sebeit; ezért tanácsos az olyannak mulatni tehenek istálójában, kísérni tavasszal az ekét, viasz olvasztást szagolni, még szurokgőzt is, de nem füstöt, szívni.

A' plántai szenek közt első a' hársfaszén, mely orvosság gyanánt használtathatik. Hasznos az ezzel készített szenes víz gyermekeknek és nagyoknak; mint por hasznos a' szagos szájúaknak, rothadás tüdőjűeknek, melyből az ilyenek éhomra 's lefekvéskor vegyenek-bé egy kávékalánnal; megpróbálhatni a' gyomor szorulásában is; szagos sebeket pedig, úgy a' rühet is vele behinteni, és az írákba is belőle elegyíteni, éppen igen jó. — A' rothasztó fázfülésben, (febris putrida) vérhasban, 's akármely ragadó betegségben lévőnek gyalogszékét, vizellő edénnyét, ezzel vagy akármely szénporral hinteni legjobb.

Gazdaságosan használtatik a' faszén az ita-
lok kedvetlen színét, a' színméz rossz szagát elvenni, az állott hús büszhöttségét elverni, a' bűdös, motsáros vizet tisztává, és egészséges, megiható vízzé tenni. Végy e' végre faszénec, mészkövet egyenlő mértékben, törd apróra, mint a' gombostó feje, mosd ki jól, úgy hogy kezedet ne fogja; ekkor végy egy átalagot, melynek egyik feneke legyen kivéve, másíkba

légyen tsap ütve, 's padra állítván a' fenekecs felivel, a' tsap felett való részét belőlről szűrő ruhával húzd-bé jó móddal, azon felyül helyezettess farostélyt, ekkor töltsd-meg félig a' fenn írt hóltszenes porral, arra tsendesen töltsed a' vizet, 's kevés idő múlva lehet a' legjobb italú tisztá vizet letsapolni. Nagyon ajánlható a' Mezóségre, 's jobb a' dará'skó küpünél.

A' széni-savany gőzen felyül, mint ennél könnyebb, lebeg a' *Savanynemző gőz*. A' közönséges levegőnél ez is nehezebb. *Savanynak* azért mondatik, mivel legtöbb testet e' savanyit-meg. Mondatik *életlevegőnek* is, mivel a' mostani életre, lehellsre, elmúlhatatlanúl szükséges. Erre sírallik-meg a' született gyermek; ebben él az állat nagy elevenséggel; ez által a' testek tömöttitnek; a' meleg kihajtatik, más testek pedig sebességgel égnek. Ha embernek 's állatnak tisztán tsak ebben kellene élni, lehelni: sokkal rövidebb életűek lennének. Térszi ez a' rendes levegőnek huszonhét század részit ($\frac{27}{100}$).

Ezen is felyül 'lebeg a' közönséges levegőnél is könnyebb *életlen levegő*, (azotum), az az oly hijánosságú levegő, melyben magára tisztán gyertya nem éghet, 's még úgy is alig pisloghat, ha savany nemzővel elegyedésben van; melyben állat, ember meg nem élhet; és a' mely bizonyos elegyedésben játszodtatja a' képzelődést. Ez a' hússal élő állatok taplalói-

ban nevezetes részt tészén, 's még az állati testben is, kivált a' velős részekben; jó elegyítésben tökéletes jó levegőt alkot lehelleni, élni, 's abban testeket is égetni, értzeket meg-savanyítani, ro'sdásítani 's a' t. E' kettő, t. i. a' *savanynemző és az életlen levegő* tészik szoross értelemben a' közönséges levegőt.

Nem lehet végre a' levegő részei közül egészszen kiszorítani a' *víznemző gőzt*. Ez minden nehézséggel bíró testek közt a' legkönnyebb; a' közönséges levegőnél 14-szer is könnyebb. *Víznemzőnek* azért mondatik, mivel a' savany nemzővel úgy egyesítettvén, hogy a' víznemző tégyen egy, a' savanynemző pedig hat részt, nemződik az ízetlen 's szintelen víz (100 lot vízben vagyon 86 lot savanynemző, és 14 lot víznemző). A' víznemző is savanyít, ro'sdásít, kotlosít, 's lobban; a' tudónek magára felette ártalmas. A' vízben élő állatok vére nem oly piros, nem is oly meleg, mint a' levegőben élőké; még az embertsíráé sem oly piros és meleg, mint az anyáé. Az egészséges tüdőkszá-mára megvagyon a' levegőt alkotó részeknek egymáshoz való mértéke állitva.

Erdély Ország levegőjéről szóról szóra ez vagyon Mátyus Diétét. I. Dar. 329-dik fapon: „Ha a' mi Erdélyi hazánk fekvésit elnézzük, mely a' föld golyobissán szélességére 45 és 50, hosszúságára 40 és 45 grádusok között esik, és így a' hidegre és melegre nézve legjobban

temperált climában, annyira felemelkedett helyen, a' honnan a' vizek mind kifolynak; e' mellett a' déli meleg szeleket a' Fogarasi és Szebeni egymásból folyó magos havasok elfordítják; a' napkeletiéket a' Csiki alacsonyabb havasok egyenesen által eresztik; napnyúgotra pedig havasaink nintsenek; itt helyben se dögölt álló tók, se sívata, fővényes meleg puszták, se felette nagy árnyékos erdők, se olyas mineralis helyek nem találhatunk, melyek az äert megvesztegethetnék; ezeket, mondom, ha mind jól felveszszük, és a' szántó földek, források, folyóvizek megdítsért természetét 's az embereknek is sok helyeken szép színben és jó erőben való hoszsú életet meggondoljuk, az erdélyi äernek más országok felett való egészséges vóltával méltán ditsekedhetünk. Úgy hogy, ha a' körül lévő havasok, 's benn is a' hegyeknek fekvései a' szeleknek szabadabb járást engednének, 's a' miatt oly gyakran nem kelene az időnek változni; és ha a' Kalotaszegi, hóval töbnyire megrakodott magos havasok az északi, addig elé jótskán megenyhült hideg szeleket, magok derekkel újra megfagylalva oly gyakran nem bótátának reánk, Európában akármelyik Tartománnyal, äerünk egészséges vóltára nézve, bátran szembe álhatnánk, tsak éppen az embereink vólnának magok házaikban a' tisztaságnak inkább szeretói.

27. IV. A' *Jegyzésre*. A' betegségeknek illetén egymást felváltóságai találatnak feljegyezve. Északi Német országban a' betegségek 1756-ig gyúladásosok voltak; azután 1785-ig rothasztók; attól 1810-ig velős gyengeségűek; ekkor megkezdettek ismét változni, 's már most gyúladásosok. Ebben találhatni magyarázatját annak, hogy Sydenhám eret vágatott, Stoll tisztított, Hoffman a' rothadástól félt, Braun tőbnyire erősített azt állítván, hogy a' betegségek nagyobb száma gyengeségből származik. Ezen magos elmének szép tudományát béveték és tanították Bétsben a' halhatatlan Frank Péter János, és a' Fia Jó'sef. Valamint Braun elhibázta a' dolgot, vévén a' követkekezést oknak, mely sok esetben tagadhatatlan: úgy nem igasságosabbak azok, kik az epét, vértipósságát, bőséget teszik betegség előökának, mivel ezek is tsak követkekezések. — Az erős ember teste meg nem tótsásodik, gyomra meg nem nyálasodik, sem béle meg nem gelesztásodik.

Erdélyben is 1801-től 1812-ig az Író tapasztalása szerint, legalább praxissa környékén, a' betegségek caractere nervosus vólt, még a' legélesebb vérhasokban 's tüdőgyúladásokban is; ekkor megkezdett változni, és lett mérséklett inflammatorius a' nagyon gyenge testalkotású személyekben is, mikor is az Író szívelt Braunnianismussától eltávozók, mely tartott 1829 elejéig, mint ezt mütattya a' sok *Nitrum* ren-

delése ; ekkor átváltozott gastricus characterre, mely megtetzi a' sok hánytató rendelésiből. Ha talám másutt is úgy volt volna, lehetett a' Cholera gyors elfoganszására egyik készen talált *momentum*.

Tudakozták felesen az Irótól: mit tartana a' *homojopathiáról*? Most felel, röviden. E' felekezet szerzője Dr. Hahneman Sámuel Úr, ki maga tudós, és felszeg tudományú orvosokat formál követőinek, kik az *anatomiat* egészszen elmellőzik. Ő nem úgy mint más halandó orvosok ellenkezőt ellenkezővel, vagy elmásolóval, kíván orvosolni; hanem azt tanítja, hogy csak hasonlót lehet és kell hasonlóval. Ezen alap magában nem igaz: mert nintsen két ember 's betegség, nintsen két orvosság is egymáshoz tökéletesen hasonló. *Omne simile dissimile*. Nem használható ezen orvoslás mód a' betegségek nagyobb számában, a' véletlen esetekben, a' savanyú vízzel való élésben, a' levegő változtatás által való gyógyításban 's a' t. Ezekhez járul még, hogy az orvosi szerek felszámításában 's elosztásában tetemes hibát ejtenek a' homojopathicusok, melyet Hufeland Úr megmútatott. Ezek felett nints hiteles tudósítás arról is, hogy a' homojopathia szerénti orvoslás alatt valamely közönséges gyógyhajlékban, vagy azonkívül is, hány betegre esik egy halott, midőn pedig éppen az lehetne legfőbb ajánlása ezen módnak, ha megmútatódna, hogy kevesebben

halnak-meg szerénte, nem pedig az óltsóság vagy kényeztetés. Azonban e' gyógyítás módja szerint még is nyereség az, hogy az örvosság kisebb mértékben, 's nagyobb idő közivel adatik, 's diéta szorossabb tartatik, mint ez előtt 30. esztendővel. — Valjuk-meg: *Nints oly felekezet, mely minden igazat látott volna; nintsen olyan is, mely abból valamit ne látott volna.* Grotius.

Az Író keze alá 1824-nek elejétől 1830-nak végéig a' M. Vásárhelyi Prov. gyógyhajlékba felvétettek mindegyütt 1270 betegek, kikből meghóltak 65-en, és így 7. esztendőn keresztül hol 20, hol 19. betegből hólt-meg 1. De meg kell jegyezni, hogy a' gyógyhajlékokon kívül való gyógyítás alatt rendszerént ugyan annyi betegből kevesebben halnak-meg, mivel oda többnyire nehéz, elrontott vagy elkésztett betegek vitetnek 's a' t.

Több különböző oskolák vannak még az örvösi tudományban a' Hahnemannén kívül is; melyekről itt beszélni czéltalan lenne; de azt nem halgathatom-el megjegyezni hogy: ezen különbözőség valamint az örvösi tudomány nehézségéről téssen egyfelől bizonytságot: úgy másfelől annak tökéletesítésire vezető eszköznek nézettethetik. Senkinek tehát, ki megtudja gondolni, hogy az igasság többnyire a' sűrlődások 's ellentmondások által fejlődik-ki, bofránkozásra okot nem szolgáltatathat.

28-dik laptól 32-ig. Hígság és keménység csak szükséges de nem valami tökéletes megkülömböztetés a' testek között. A' víz híg és folyó, de majd kemény jéggé válik, majd ismét megolvad, tsepeg és gőzölg 's a' t. Az állati test mint hígság, úgy öntetik; de később inakká, húsokká, tsontokká keményedik a' melegben. Hígság az első tápláló; inkább szomjúság mint éhség az állati test első szüksége; még a' kemény testeknek is megkell előbb hígíttatni 's egyneműségekre vitetni, hogy táplálókká lehessenek; és mind végig meg is marad a' téj neműség táplálónak úgy a' gyomorban, mint a' belekben. — A' táplálódásról különösen megjegyezni való, hogy a' mely darálás, őrlés, béáztatás vagy nyá lazás a' szájban elmúlasztatik, azt a' gyomór ki nem pótolhatja — egyik nagy kár a' fogatlanságban; hasonlóan a' gyomor szolgálatját a' vékony belek, ezeket a' vastag belek hijában igyekeznek kipótolni.

Arra hogy az állati test tartós légyen, nem elég előhozatni; hanem szükséges maga magát kiújító, önkifejelő tehetséggel is, bírni. A' nappalnak súrlódási sokat kikoptatnak a' testből, ezt azon tehetség az éjjeli nyugalom alatt, az elkészített egynemű, egymiségű hígságból kifejeli, neveli, 's helyreállítja (reproductio). Az állati testnek ki 's bétserélése, avulása 's újjulása mindég tart; (compensatio) 's hogy

a' test roppant nagyságra ne nevedhessen, szükséges vala így rendeltetni. E' kettő teszi már a' Diététikának azon ágát, mely mondatik *Tisztulásnak és Rekedésnek*; és e' kettőt egymástól elválasztani nem is lehet.

A' meg lett ember ételt és italt együtt naponként mintegy 6. fontot költ-el, a' levegőből pedig többet 24. lótnál. A' napi emésztés 10—12 lótnál, a' vízzellet harmadfél fontnyi, a' kigőzölés 118 lótnál. A' vizes eledelek fél óra múlva mozdittatnak alább a' gyomorból; a' nyári zöltségek, a' kenyér és hús 3—5 óráig is mulatnak benne; a' keményebb eledelek 8—10 óráig, a' tsontok, értzek napokat is hevernek a' gyomorban.

Ártanak tehát magoknak azok, kik az emésztés idejét meg nem várván, mely 6. óra's még több is, szüntelen egymásra esznek. Rosz, a' kinek gyomrából felkérődzik az étel, mint a' szarvas marhákban; ezen ritka nyavalyát az Iró azzal gyógyította-meg, hogy Borszéki savanyúvizet itatott aszszúszöllő borral.

Az evés következése a' kiemésztés, melynek rendszeren naponként megkell esni; a' gyermekeknél gyakrabban és hígabban, a' nagyoknál ritkábban és keményebben. A' rekedés árt, mivel a' kiemésztett részek már haszontalanok; (caput mortuum) de éppen úgy árt a' hasmenés is, mely magával tápláló részeket is viszenki. Azomban némely betegségek után a' mér

sékllett hassíkulás gyógyulási igyekezet 's moz-
dulat. A' fogzó gyermekekben a' mérsékllett has-
síkúlást akadályozni ártalmas. A' tisztulást tar-
tózttatni veszedelmes, mely miatt az emésztet
viszsa tér, 's felmegyen a' vak bélen is, meg-
keményedik, tsinál kínos kolikát; 's majd kö-
vetkezhetik belölle felyülről való hányás, mely
főként a' sérvéscseknél veszélyhozó. Kiknek
gyomrok restesen jár, serényithetik azzal, ha
reggelenként éhomra flánnell súrolják kariká-
son hasokat a' jobb ágyékból kiindúlva, fel a'
mejj tsont felé, 's le a' bal ágyékon keresztül
(a' hasmenésben éppen az ellenkező pontból,
a' balágyékból kiindúlt, 's ellenkező karikában
tett súrolás használ), és bizonyos órákon gond
nélkül székre ülnek. Súrgetó esetben; midón
pints ki klystélyt adjon, nem kell a' tsap te-
vést elmúlatni. A' tsap, megnóttek számára ké-
szittetik főtt színmézből sóval, lehet fagyuvál
és sóval is; gyermekek számára tojás sárgájá-
val, geleszták ellen pedig, apróra vagdalt füs-
tös hússal, vagy avas szalonna vakarékjával.
Azon szomorú esetben, ha alól és felyül tart
az üressedés, futtatni kell orvos után, ajtó előtt
lévén ekkor a' veszedelem. —

A' vizellet nevezetes tisztulás. A' napi ren-
des vizellet, mint lág háromféle nedvességből
áll: nyers vagy ivási, béltej és vérbeli ned-
vességből. Ez viszen-ki magával a' testből rom-
lott, betegségbeli és orvosság részeket; néha

tápláló mézet is elannyira, hogy 24. font vizelletben találtassék 52 lótv nádmézesség, a' honnan az ilyen nyavalya mézes vizelleti sorvadásnak neveztetik, oly sorvadásnak, mely ellenébe vagyon téve a' vizenyvviz, és savós vízkorságnak A' vizellet színéből csak magára ítélni ritkán lehet. Mindazáltal ha skarlát után a' gyermeknek vizellete zavaros, mint az agyagléj, 's felső színén fényes pilyhék úszkálnak: sietni kell orvos után, hogy késő ne legyen, mert agybeli vízkorságot kapott a' gyermek. A' fekete vizellett is igen rossz jel. Sárgaságban lévőknek vizellete sárgára festi a' fejér ruhát, papirossat, 's maga is sárga, néha sötét, mint a' ser; a' rhabarbarától piros; a' terpen-tinától viola szagú; a' spárgától kedvetlen komló bűz; az árénásoké nagyon bűdös, pessedt 's fenn akadó. A' fenn akadásban sokszor segít a' frissen óltott méznek vize meleg téjjel elegyítve, melyből 24. óra alatt fél kupát elkölthetni, de csak az iváskor elegyítettessenek össze. Midőn pedig a' vizellet-görts vagy tartóztatás miatt a' hójagban fennakad, nem kell késni a' jó székfű-virágos 's beléndes klystély adással; vagy pedig végy sótalan vaját 2 lótv, kopai bal'samot 1 köntinget, keverj írat belőlle, melyel mázold napjában háromszor az ágyék felett, 's tégy még lágyító székfű-virágos pépet is oda. — A' gyermekeknél a' kurta geleszták fürdálási miatt akadván-fenn gyakran a' vizel-

let; legelső legyen a' nádmézes klystély adás; egy findsiányi elég egyszer azután való a' szalonna vakarékös tsap tévése. A' tsetsemót ezen esetben fereszszed-meg korpás. feredőben, adj néki lágyító klystélyt, súrold 's borongasd ágyékát; ha így nem bóldogúlnál, hozass a' Patikából *Lycopodium* lisztet, 's petre'selyem főttyiben adogass egy egy kés hegynyit belőlle. *Lycopodium*at *Hintőpornak* is mondják; bizonyos mohának a' neme. — A' vizellet megfordúlt mértékben áll a' gyomor síkúlással 's izzadással; az az: mentől bővebb-a' gyomormocnás 's izzadás, annál kevesebb a' vizellet, 's megfordítva 's a' t.

Következik *Izzadás, gőzölgés*. Izzasztó munkával enni az embernek kenyerét, áldás; mert csak az izzadónak esik jól étele, itala, nyugalma. — Még a' heverő embernek is van láthatatlan kigőzölgése, mely viszen magával vízgőzben felolvasztott részeket, szenességet, életlevegőt, bűdöskövességet, másoknál betegítőséget vagy annak következését, és orvosságokat. Az izzadást és gőzölgést megrekesztő hűlés kétképpen ártalmas. Ugyanis ezen kiűritendők, egyfelől a' bennrekedés által új és betegítő forrást élesztenek; másfelől pedig a' megrekedést előhozott ok is közöltetik a' szűrő edényekkel, egybeköttetésben lévő részekkel, u. m. a' fővel, torokkal, mejj üregeivel, haskóréggel, minden belekkel, választó műszerek-

kel : a' honnan ilyen esetben tsupán tsak az izzadást megindítani, a' gyógyulásra nem elégséges. Az izzadás megrekedése miatt az agyvelő patyolatjai finom gózt nem lehellenek, hanem vizet harmatoznak; a' fül bal'samos viasz-sza, az orr szelíd taknya, a' szem könnye tsípóssá, rágókká lesznek; torok — 's tüdőgyulladások, hasfolyások, vérhasok vizkorságok származnak, és a' podágrában mészkő formálódik. Ezekről is mondhatni, hogy az utolsó gonoszabb az elsőnél. — Az állatok közt a' ló izzadásában habzik; az eb nem izzad, hanem erőssen lehell kivetett nedves nyelvel. Az izzadás is megfordult mértékben áll a' több tisztulásokkal. — Feles Tisztulások 's Rekedések e' könnyetskéből, rövidség okaért, kimaradnak.

32. V. Valamint a' jó Tokaji bor, úgy a' jó kávé ki pótolhatlan finom élesztő 's erősítő. A' festetlen kávé orvosság — kivált ha frissen, sárga tsukor porban pergeltetik; a' harmad-negyed — 's mindennapi fázfűlésekben (hideglelés) a' velősséget erősíti. E' végre a' fázfűlés megjelenése előtt mintegy másfél órával bé kell venni az első find'siát, ezután egy órával a' másodikat, a' fázponton a' harmadikat akár tztitrom lével, akár a' nélkül, keserűn vagy édesen. Tsendesíti ez még a' hányást is. A' kávé pergeletlen is jó főfajásokban, fázfűlésekben. Végy e' végre pergeletlen órlett kávét 1. lótat, forrázd-le buzogva forró 8. lótvízzel,

's bédedvén hagyd állani 12. óráig. Végy-bé ebből a' főfájásban reggel és estve három évő ká-lánnal ; a' fázfülésben négyszer napjában ugyan annyit egyszer. Még a' szamar Hurutban sem utolsó az ilyen kávé.

Említést érdemel itt [a' tseremakk is. Szedj őszszel jól megért 's nem férges mákkot, 's jól megtisztítván, apróra vágogatván, vízzel forráz-d-le, egy fertály óra múlva szürd-le a' vizet rólla, szárazd-meg, 's úgy tedd-el száraz, nem poros helyre zatskóban; midőn szükséged le-jénd, pergelj abból 's öröld-meg. Nagy ember számára egy find'siához kívántatik fél, vagy egész lót; gyermek számára félannyi elég. Jó és igaz kávéval elegyíteni hasznos, az elsőnek 2. köntingtől 1. lótig egy napra, a' gyermeknek pedig 2. köntingig. Azon kívűl, hogy a' gyer-mekek kevesébbé gelesztásodnak, ezzel élven, különösen használ gyomor gyengeségben, bő-fögésben, savanyúságban, légyságban, vérfo-lyásban, fejrőfolyásban, szárazbetegségben, rá-zó-fázfülésben, sokféle más gyengeségben; de megkell jegyezni, hogy a' gyomor tartassék szabadon.

32. VI. A' jó ser különösen alkalmas arra hogy abban vizellet hajtók élesztessenek ; le-het belőlle hívesítő italt is készíteni ; lenmá-g-lisztel pedig melegetske pépet a' tsont fenés sebére. A' megszáraztott ser-seprő fahajas ví-z-ben bévéve orvosság a' hektikás állapotban.

33. III. Kornáró Velentzei tudós ember 50 esztendő ^{és} korában tért mértékletes életre, 's megegyeségesedett annyira, hogy 100. esztendőre nyúlt élete.

36. I. *Mozgás és nyugalom*, egymást váltogatják. Kezdődik az egészséges érezhető mozgás az anyai méhben, az ötödik hónap körül, mely naponként erősebben és sűrűbben éreztetik, míg a' 10-dik hóldszerinti hónap bétélésivel, tsigás mozgással születik a' gyümölte. A' születés után nagyon kell arra vigyázni, hogy a' gyermek szoros pókálással ne kínoztassék; hadd kapálódjon lábával, kezével, a' feredőn kívül is szabadon hagyatván: így izmosodik tzombja, karja, erősödik dereka; hadd tsúszson, mászson, kapaszkodjék, hadd tanuljon magára felállani és járni, nyargalni; majd későbbre pedig laptázni, tsáklyázni, úszni, lovagolni, fegyverkedni, billárdozni; az idősök téli napokon, ha egyéb mozgást nem tehetnek, fűrészeljenek fát 's a' t. Az ülő ember, ebédjének előtte szekerezzék; utánna tsendesesen sétáljon; éneklés, beszéllés, ebédelőtti gyomor erősítők. A' lankadáskor pihenni kell; új mozgáshoz, nevezetesen úszáshoz, fáradtan senki ne fogjon. Nem kell az ánglus Lovagok kenyérét elvenni, 's magából nyomorékot tsínálni; hanem jobb tanulni a' hazát óltalmazó vitézi lovaglást. Tengeri 's száraz útasok, melyek által éghajlatját változtatja az ember, sokszor

egésségesítnek. A' mozgásnak hasznos pótlékai a' kenés, súrolás és musculusok fogogatása; az első mindenkor essék lefelé, egyenes húzással a' hosszú tsontokon, és soha sem azokon visszafelé is; csak a' hátpetsenyének leesése az, mely a' sarkakon kezdődve leptiben nyomódik felfelé. A' súrolás pedig a' lapos helyeken legyen karikában, 's nem visszatróleg is. Sérvést kenéssel rütskölni veszedelmes. Az aszszonyi nemnél a' nádrát bántani nem szabad, annyival is inkább veszedelmes, a' szabaduláskor gorombául bánni vele. Vagynak még akarattól függő 's független mozgások is; függetlenek ezek: a' tudó lélekzelése, a' szív verése, a' hímer verése, 's a' t. Nevezetes még a' bélsó mozgása is, mely hasonlít a' geleszták tsigás tsúszásához. Ez a' mozgás a' belekben kétféle, lefelé és visszafelé, mely ha rendetlenséggel esik, formálódnak belölle lefelé, hasmenés (diarrhoea), vérhas (dysenteria); felfelé pedig a' kérődzés (ruminatio), a' hányás (vomitus).— Hányásból, vérhasból szerkeztetik-egybe a' cholera, az az epefolyás leis felis; a' kínosok között tartozik a' belek bé kotsolódása, mely szerint a' ganéjt nem az álfelen, hanem a' szájon kelletik kivetni, mondatik ez *misererének*. Mikor a' függő mozgások függetlenné és rángatodzóvá lesznek nagyon rossz, úgy szintén a' merevedés is — különösen a' hátgerintzben. —

36. IV. Álom és émettség osztják-meg egymás közt az emberi életet. Az új született gyermek, végezvén sírallását, álomnak ereszkedik, 's abban tölti többnyire életének elejét, mintegy hat hétig; ezután tanul szemével pislogni, nézni, kezével hadazni, szoptatójával ismérkedni; így lassanként az aluvás órái apadnak, a' vígyázatiak szaporodnak, 's eljutnak idővel a' rendes mértékre. A' hallás tehetsége későbbre formálódik a' gyermekben. — Valamint az álmatlanság, úgy az álmokorság is betegség. — Nevezetes a' Westfáliai 413 napokig, és a' Berlini 42. napokig tartott álmokorság. Egy magyar ifjú is, ezelőtt néhány esztendővel, ki Komáromból aluva vitetett-fel a' Bétsi gyógyhajlékba, közel másfél esztendeig aludt. A' ki aluva jár kél, a' ki, mintha ébren volna, beszéll, holott aluszik: annak állapota sajnálni való. Vagyon oly altató szer is, melyet a' ki bévészen, magát boszorkányok társaságában lenni álmodja, 's mintha ez vagy amaz hegyre utazott volna, felébredvén el is beszélli. Gassendi látott egy személyt, ki ilyen szert vett-bé, boszorkányos utazása alatt, az az: látta hogy ágyából fel se kólt, de ott iszonyú küszködések 's tusakodások közt töltött néhány órát. Talám efélékből eredt e' mondás: *a'sagon járni.*

Az émettség az az idő, melyben a' dolgok egybefüggésben és okkal történnek, és a' mely testi 's lelki munkásságra vagyon rendelve.

Az álom által megújított test reggel érzékenyebb; azért még orvosságot is éhomra kisebb mértékben kell venni.

37. II. A' telyes vérű, vagy igen ingerlős érzékenységu ifjak rossz és gyengítő álmodozásaikat elúzhatik a' következő szernek a' lefekvéskor való bevétele által:

Camphorae gr. 1.

Nitri pur.

Sach. alb. aa Scr. 1.

M. Divid. in 4. partes. aequ. DS. Lefektekör egy port vegyen be egy kalán hideg vízben. —

Ezen kívül még jó, mennél hidegebb vízbe mártott spongyiával megdörgölni a' kereszttsont környékét; a' vatsora légyen, ha lehet, majorság súlt hidegen; ágya kemény, p. o. szalma; takarója nem meleg; keljen-fel jókor, 's ébren v. félálmoson a' meleg ágyban ne heverészen. —

38. III. Az a' mit Petrárcha bóltsen podágra ellen tanátsol, más betegitőségekre is ajánlatik: *Si vitam sine podagra degere vis, aut si ab ea liberari cupis: aut sis pauper, aut ut pauper vivas, necesse est*. Ha podágra nélkül akarsz élni, vagy attól meg menekedni kívánsz: szükség hogy, *vagy szegény légy, vagy szegény módra élj.*

Számosok a' mentőszerek és védorvoslások, de a' Kátékhéta tsak kettőre terjeszkedik, melyek gyógyitók is, u. m. piros vér úrités,

fejér nedv apasztás. Az első érvágás, piótzáztatás, véres kóppelyeztetés; a' más hánytatás és laxálás által esik-meg. — A' régiek azt hívnék, hogy az ereken *aer* tartatik, azért nevezték *arteriának*, vagy *äer-tartónak*; de ma jól megkülömböztetik a' him és nyósthény eret egymástól, még a' vérre nézve is. — Közönségesen nyósthény ér nyittatik a' karon, nyakan, lában, nyelv alatt is. Most midőn Broussais, Párisi Professor, majd mindenütt gyomor és bél-lángzatokat (inflammatio) akar látni, most jött a' piros vér kitsapolása szerfeletti dívatba, különösen pedig a' piótzák használása, melyeket Magyarországról nem győznek Párisba hordani. Egy költött kérés levélben esedezik, a' vérszípó nemzetség az orvosi karnak, ne pusztítanák ki nemöket.

Az Érvágás. A' maga idejében tett telyes mértékű érvágás még a' 82 esztendősnél is fogantatosnak talaltatott. Két vérszípó a' körömmérget szerentséscen megtéríti. Az érvágás ideje nints tavaszhoz vagy szép időhez kötve, hanem a' betegség neméhez 's mértékéhez; de a' vértékozlás mindég veszedelmes. Még a' legijesztőbb tüdővér folyásban, pökésben is, melyet az Író 1814-ben Juniusban gyógyított, sem eret nem nyittatott, sem vérszípót nem rakatott, nem vérkóppelyeztetett, sem hideg kóttókkal nem borongattatott, sem opiumat nem adott: hanem érezvén a' beteg a' vérpökés kö-

zelítését, lábait 's kezeit meleg vízbe tétette, apró darab só t nyeletett, későbbben ambra liquida essentiát adott, szomjuság ellen fekete nadály főttjét itatott, és ezekre a' vér pökés ritkulni 's kevesedni kezdett, míg végre elszűnt, 's a' beteg meg gyógyult, 's ma is él.

A' *Hánytatót* sok esetben halasztani káros, egyébbel kipótolni lehetetlen; még csak az arcúlati orbánczot sem tapasztalta az Író valamivel szerentséesebben gyógyítani, mint a' hánytatóval 's a' t. Azomban idején és helyén kívül, igen ártalmas. Midőn 1819-ben városunkban elfoganszó hagymász uralkodnék, az Író 20 betegből 19-nek, kik idejében megkeresték, Ipecacuanhás hánytatót adott, és mindnyájan hamar, könnyen 's állandólag meggyógyultak; de a' 20-dik három napot késvén, sok fáradságot okozott.

A' hánytató, a' gyomorba csak most jutott betegitőséget, legrövidebb úton öblinti-ki, a' testet megrázza, a' bőrt megizzasztja; de a' laxativa csak akkorra való, mikor a' betegitőség már a' belekbe jutott —

38. IV. Orvosi őseink, a' gyógy-szerekre nézve, ezt hagyták örökségül: házi vagy hazai szereket a' külföldieknél, egyszerűeket a' vegyítetteknél, termésűeket a' mesterségeseknek, óltsókat a' drágáknál, próbáltakat a' bizonytalanoknál előbb kell betsúl ni. — Bátorságo-

son , hamar és szépen gyógyítani elsőbb kötelesség. —

Hogy a' gyógyító plántáknak foganatjuk legyen, szükséges azokat alkalmas időben szedni, 's jó száraz, szellős helyen tartani.

I. V i r à g o k (Flores).

Ezeket szükség tökéletes kinyílás előtt , a' ro'sát még elébb, délelőtt, tiszta időben szedni , árnyékban szárasztani.

A' *kőkényvirág* (*Acatia*) gyomorsíkitó , vizellethajtó , gelesztá ellen való.

A' *Mályva* v. (*Althaea vulgaris*), szeliden lágyító , tsendesen izzasztó , köhögésben különösen jó.

Atratzél v. *ökörnnyelvűfű*, *Báránynyelvűfű*, *Rő'saviola*, *Gyöngyvirág* mind szíverősítők.

Rő'smarint (*rosmarinus*) fő , velők , méh fájdalmaiban; a' vize , spiritussa pedig szemfájásban , igen jó.

Székfű virág (*chamomilla vulgaris*, *Romana*, *Matricaria*) szélhajtó , görtsöt mérséklő , tsendesen izzasztó , méh fájdalomban úgy is jó , mint *thea*; porúl pedig a' félbehagyó fázfülésben (*febris intermittens*) 2. oránként 10. búza szem nehéznyi bévéve belőlle , kívált aszszony személynek , igen jó ; rothadást is távoztat. —

Levendula (*Lavandula*) élesztő , spiritussa fő és mej fájdalmat enyhít.

Tsitze v. egérfarkúfű (millefolium), jó theának, kitsiny mértékben állítja az aranyeret, és mérsékli; nagy mértékben pedig vér-folyást tsinál.

Mák (papaver) álmhozó, 's enyhítő.

Rósa (rosa rubra), mint thea szorít, jó vérpökésben.

Bodza (sambucus), kitsiny mértékben, kivált mályvával elegy, tsendesen izzasztó, 's még izzasztóbb kevés jó etzettel; nagy mértékben igen erős; pépekben is jó; de szárazon zatskóba téve, székfűvel elegyítve, 's úgy a' fájdalmas részre alkalmaztatva, nagyon hasznos, a' mikor elegyítettetik kevés kámfor is belé.

Hársfa v. (Flor. Tiliae), jó theának a' velős gyengeségekben, köhögésben, nyavalyajontásban.

Komló (Humulus), keveset megöntvén belőlle forró vízzel, 's lagymatagon megiván, álmat okoz, gyomrot erősít, vért jobbit.

Ökörfarkúfű virág (verbascum), olyan mint a' fejer mályva.

II. F ü v e k (Herbae).

Ezeket akkor kell szedni, mikor kilevelezték, de még nem virágoztak-ki.

Fejer Üröm (Absinthium vulgare) forrázva, főve, 's még pálinkában áztatva is jó gyomor erősítő; fenyőmaggal együtt, serben jó víz-

korság ellen; zatskóban is hasznos száraz kö-
tőnek; geleszták nem szeretik.

Mályva lágyító, enyhítő; torok tsomozás-
ban igen hasznos pépnek készítve, 's kívülről
téve.

Aprómályva, Papsajtya, Fejérmályva,
Vadmályva, Sárgamályva mind lágyítók.

Szulfű (origanum) jó feredőben a' gyermek-
nek, vissza verődött ótvar előhozására.

Vérenhullófű (Chelidonium Majus), jó máj-
dugulásban és sárgaságban, lenmag lisztel péppé
készítve, kevés sóval a' májra borítani.

Tsop (Hyssopus), theának valo köhögésben,
és gargarizmának, színmézzel 's kevés etzettel
együtt.

Belénd (Hyosciamus niger), tsupán tsak
kívül használható, lágyító pépes borongatóban;
senki belőlről ne adja, vagy bé ne vegye. Fog-
fájásban pedig magvával füstölni v. párolni a'
száját félelmes, mert tébojít.

Méhfű, (Melissa), theának igen kedves,
tsendesen izzasztó.

Fodorminta (Mentha Crispa), theának ké-
szítve erős, hathatós, gyomrot szorít, görtsöt
öld; jó szagú borongatónak is alkalmas a'
többivel együtt, egyenlő mértékben vegyített bor-
ban és vízben főzve; hasmenésben igen jól hasz-
náltathatik. Még a' Lóminta is jó.

Martilapú (Tussilago farfara) köhögésben
hasznos; de hasznos főként, mint thea, ótva-

ras gyermekeknek., e' végre jobb még a' *Császár szakálnál* is. Gyökere, virága mind jó, mézet is készíthetni vele köhögések számára.

III. L e v e l e k (Folia).

Szedni kell ezeket, midőn' tökéletességre mentek, 's elevenek, nem pedig fonnyadtak.

'Sálya (Salvia), köhögést enyhít; különösen az izzadás mérséklésre, megállítására, magára csak vagy téjjel is, más időben is, de főként lefekvéskor lagymatagon, sőt tej nélkül hűlepedve, szerentsével ihatni.

Rúhfű (Scabiosa), köhögésben theának való.

Szarvasnyelrúfű, jó köhögésben theának.

Ökörfark (Verbascum), köhögésben theának, és lágyító pépnek való.

IV. M a g v a k (Semina).

Szedni kell, mikor már érni kezdetek, nem várván hogy tokjaikból kihüljanak.

Kapor, ániz, bab, árpa, dinye, mák, 's *mustár* különösen jó, gyomorerősítők, agyvelőt tisztítók; a' mustár lisztből 10 búzaszem nehéznýt elég napjában 3-szor vagy 6-szor bevenni; pálinkába csesztve pedig, igen jó vele el-esett tagot súrolni; etzetes kovászba bőven elegyítve, pirosító 's ébresztő.

Kendermag, Fejetnek (emulsio, mint a' mandolatéj) készítve jó a' köhögésben, számár kurtban; pépnek, 's szárazon is hasznos.

Fenyőmag, vizellet 's szélhajtó; febből készittik a' fenyő vizet.

Lenmag, fejetnek használva, könnyen 's hamar tsömöröltet; jobb a' lísztje, pogátsája, mely ro'slisztel vegyítve, igen jó pépnek 's borongatónak, székfű vagy borzavirággal. A' közönséges korpa ehhez, hasznára nézve, nem hasonlítottathatik, mivel nem tart meleget.

Megjegyzésre szükség az, hogy az ánis, kapor, kömény, petre'selyem, murok magvak, hevítők. Görög, sárga dinya, ugorka, disznó dinya, kender, len magvak hivesítők, 's ez utolsó még síkító is.

V. H a j a k (Cortices).

Ezek tavasszal mezgésen hántatnak.

Tserfahaj és kökéngyökerhaj (*quercus et acatia*), szorítók és erősítők, khína pótlékok, borongatónak és gargarismának is jók, rothadást akadályoztatók, A' fűzfahaj is khínapótlék.

VI. G y ö k e r e k (Radices).

Ezeket tavasszal kell ásatni, megtakarítani, megszáraztani; de a' fekete üröm gyökeret ősszel Oktoberben jobb.

Vérfűgyökér (*Rad. Tormentillae*), egy a' legjobb szorítók közül, azért a' vérhasban 's vérfolyásban igen nevezetes; minden ember tartson házánál.

Feketenadály gyökér (Rad. symphitum), jó vérpökésben, vérhasban, aranyér bőv folyásában 's a' t.

Matska gyökér (Valeriana Sylvestris), nagyon hasznos a' velős gyengeségben. A' *Valeriana Celtica*-ról az íratik, hogy 100 esztendeig is megtartaná szagját.

Feketeüröm gyökér (Rad. Artemisiae Vulgaris), különösen hasznos a' nyavalyatörésekben, 's más velős gyengeségekben. De a' gelesztás nyavalyarontásban az Író különösen a' pé'smát találta foganatosnak.

Fejérmályva gyökér (Rad. Althaeae vulgaris), jó gyulladásokban 's köhögésekben; de herbatheának csak forró vízzel kell önteni, nem pedig főzni.

Örvény gyökér (Rad. Enulae), mejj erősítő, de írának főzetvén új fagyuvál, jó kenőts készül belőlle rúh ellen, ha ez még meg nem rögzött.

Léstyán gyökér (Rad. Levistici), ennek forrázatját inni velős fázfülésben (febris nervosa) igen jó; de kívülről, élesztett kenőts formában, árthat.

Perje gyökér (Rad. Graminis), nagyon jó főtt víznek dűgülésben, gyulladásban, sárgaságban; ánis, kömény, fenyő-maggal együtt.

Torma gyökér (Rad. Armoratae), igen hevítő; reszelve nedvesítetlen, csak érzéketlen helyre lehet tenni, mint szintén a' mustárlisz-

tes pirosítot is, nem is sokáig rajta tartani; mert sokkal sebessebben dolgozik, mint a' mustárliszt; érzékeny részre, pedig senki ne tegye; levevés után lágyító péppel borítottassék-bé a' pirosított hely.

Nagyon nyitó gyökerek a' spárga, kapor, petre'selyem; kevesebbé nyitók a' szamar töviss, perje, túske, pirosítófü gyökér.

Átaljában az orvosi plánták megismérésire 's használására ajánlja az Író, Dr. *Csapó Fűvész könyvét.*

A' hajakat, gyökereket többnyire főzni, a' leveleket 's virágokat pedig forrázni kell, 's hogy erejek el ne gőzölögjen, befedni. A' mértékiről pedig ezt jegyezd-meg közönségesen: a' fahajból és gyökérből tégy másfél fertályos tsupporba egy lótat, 's főzd-le a' vizet vele félig; a' virágokból 's levelekből fél fertály vízhez mintegy fél könting kell, melyet bé fedve egy fertályig kell forrázni. A' lágyító pépeket téjben vagy vízben kell főzni, és mésvízzel 's gelét etzettel is elegyíteni hasznos; de az illatos, élesztő, erősítő borongatókat borban főzni jobb, a' ki teheti; a' hol nihts mód benne, főzessenek vízben, 's hintessenek-meg pálinkával. A' virágos szénamúrvá különösen jó borongatónak.

Borongatónak használhatni sokrétű ruhákat; de legjobb a' flánelt jól kifatsarva. Soha is a' borongató ki ne hűljön a' testen, hanem

még kihülés előtt váltasson-fel más meleggel ; a' borongatás végződésekor száraz meleggel fedessen a' test , v. mosatlan meleg gyapjával.

A' Vesicatoriát nem jó addig tartani a' testen , míg ez meg kotsonyásodik alatta; szeliden kell levenni és nem rántani, minden apró hó-jagot kifokasztani, felitatni , minden 10. per-tzenetben más más lenruhával fedni, így hamar gyógyul. A' roszúl tett vesicatoria okoz fenét , 's ez azután halált.

39. I. Ha leányról iratik a' levél p. o. nem lehet elhaltatni idejét , tisztulása meg-vagy még nem-jelenését , vagy talám fennakadását , 's ennek okát ; éppen úgy az újjonnan párosodottról. A' szülő aszszonyról a' tisztulás, a' tej, a' szoptatás nevezetes megírni valók. Az idősről is : hány esztendő? szült é? mikor szűnt-el tisztulása, vagy talám a' ritkább példák szerint még 75. esztendő korában is járta? végre mi némű alkotású 's hajlandóságú?

H A R M A D I K R É S Z.

40. II. A' megkülömböztetett erők a' külömböző testekben, az emberre vagy czélarányoson, az élet és egészség, az épség és szépség fentartására; vagy pedig ellenkezőleg, ezeknek lerontására munkálódnak, a' magok törvényeik szerint. Az utolsó meg esik:

I-ben *Erőszak úttyán* (*Mechanice*). Ilyen betegségek a' törések, fitzamodások, sérülések, vágások; belőlről pedig májban, epehójabban, vesében, vizellő hójabban találtató követskéek; ide tehetni még a' gelesztákat is; a' kitsapolható, és nem kitsapolható víz meggyúlést; a' belső polypusokat; még a' máj és lép, 's mirigyek keményedéseit, 's meg lehet jegyezni rolók, hogy belső okból származnak, melyről mindjárt szó leszen; és azt, hogy néha nemes részekben jelentik-ki magokat. A' *Mechanica* készen is áll minden kitelhető segítséggel lenni u. m. instrumentumokkal, kötőkkel, ügyes kézfogással az erőszak által okozott hibák gyógyítására.

II-szor *Chemice*, az az: olvasztás, elegyítés, egyneműsítés, egyesítés, választás és öntés módján. Nagy és hatalmas ez a' mód az

egész természetben; de nemes az emberben, mert élő és alkotó az.

Ezen a'módon formálódnak'már az emberekben a' külömbféle tsámporító kóvászok, melyek a' nedveket hasonlóra élesztik-bé; a' nedvek pedig keringvén, a' nedv ereken táplálják a' velőket, és más alkotmányi műszereket, érző eszközöket, s onnan lesznek a' test bőrén a' sokféle pattanások, sebzések, kelések, sok külső és belső tájzagok s' a' t. Ezen belső létel, ha kiül a' test szí- nére állandólag, mondatik *kinézésnek* (habitus), a' milyen a' *diszná szaka* (scrophula) az *anglus betegség*, a' *száraz betegség*, és még a' *vizenyőség is*. Ilyen módon szállanak- által a' betegségek szülekről gyermekeikre; ilyen módon formálódnak a' honnyi betegségek; Helvetia havassain a' *pujaság* (Cretinismus), másutt pedig, a' havasi víztől, a' golyva vagy *gusa* (struma) Ilyen módon származnak a' nemzeti nyavalyák, a' régi 'Sidóknál a' *bélpoklosság*, a' Görögöknél a' *másféle poklosság*, a' Lengyel 'Sidóknál a' *hajtsepüsedés*; ilyen módon a' közönséges jároványok minden elfoganszás nélkül; ilyen módon alkalmasíttatnak az emberi testek a' foganszványok befogadására, s' így esik-meg a' vólt egészséges egyes személyeknek lassú elsinlődések. Mindezek ellen használhatni a' levegő változtatást, a' savanyúvíz ivást. Az orvosságok pedig azok megállítására, megjobbítására erejeknél fogva

vagynak rendeltetve, 's úgy is használtatnak.— Ide tehetni a' Magnetismus, Galvanismus és Electricitas munkáit is. —

III-szor. Vagyon a' felsőbb erők egygyességének is kedves, vagy kedvetlen befolyása az egészségre: neveztetik ez görögösen *pathemának*, magyarul talám *szenvedőségnek* lehetne nevezni, 's a' Dietétikának nevezetes részét teszi; azért hát itt se mellőztethetik-el. Ezen belső, és felső dynamiában vagyon az elme, akarat és érzékenység (*sensus externus et internus*).

Az *elménél* fogva határtalanságokra, végtelenségekre és megmérhetetlenségekre terjeszkedik ki az ember. A' közönséges életben nevezzük az elmét talentumnak is, mivel véle kereskedni kötelesek vagyunk; melyet ha ki telycsit, neveztetik benne észnek és okosság-nak; ha pedig elmúlatja azzal kereskedni, mondatik rólla: *van elméje, de nints esze*. Szülék és nevelők vegyék jól eszekbe, hogy a' gyermeket a' mire, és a' mennyire talentuma van, tsak arra és annyira szorítsák. Minémű befolyása legyen a' lélek tehetségeinek a' test kiformálódására, és megfordítva: arról fogunk példákat látni alább az *élettről* való értekezésben.

Az *Akaratot* úgy képzelhetni a' Lélek tehetségei között, mint a' mágnes erejét a' testi természetben. Északi polussával az elmének vagy okosságnak fordúlva, mennél tisztábban

's magossabban emelkedik ezen polussa, annál inkább megfelel az ember az ő rendeltetésének; erköltse tisztább, szabadsága szabadabb, lelkiismerete tsendesebb; déli heves polussával pedig az érzékenységnök, sok és nagy zivatarok hazájának fordulva, de a' hol kellemes napok is viritnak.

Az érzékenység v. erősség, mint tehetség (facultas) és erő, mint szenvedőség és szenvedés, közönséges értelemben térsen külső és belső dolgok és változások személyeinkre, vagy egyes műszereinkre való kedves vagy kedvetlen befolyását: *befogadni és észrevenni*.

A tavasz közelítést megérzik a' plánták, az ősz közelítést megérzik a' bujdosó madarak, gólyák, fetskék 's a' t. Az idő változását pedig nem tsak a' pókok érzik-meg, hanem némely betegségekkel bajlódó, különben egészeseknek tetsző emberek is; a' vitéz is sebhelyeit ilyenkor fájtattya.

Az érzékenység legtökéltebben, legtöbb-féleképpen formálódott-ki az emberben; egy és ugyanaz (valamint az élet és izgathatóság is), az egész emberi testben; 's még is milyenségi és mennyiségi különbséggel tapasztaltatik annak a' három osztályos részeiben, az alkotmányi műszerekben, és érző eszközökben. Az érzékenységhez tartozik a' *képzelődés* (imaginatio) és az *indulat* (affectus). Szépet és ked-

vest hozhat-elé a' tiszta képzelődés; hasznost és helyest a' mérséklett indulat; de a' heves és zavaros képzelődés, a' zabolátlan 's erőszakos indulat öszverontyák az egészséget, rövidítik az életet. —

A' *harag* okoz guttaütést könnyen. Senki ne egyék, se igyék hamar utánna; jobb két kávékalán mágneziát lagymatag theában beinni, 's utánna sétálni; különösen a' szoptatós ilyenkor ne szoptasson. —

A' *tsendes öröm* éleszti a' lelket, erősíti a' testet, elősegíti a' tisztulásokat; de az igen nagy öröm sokaknak okozott hirtelen halált. — A' *nevetés* igen kedves mozgás, okoz ételkivánást. A' *vidámság* pedig szül jó gondolkodást. A' *reménység* 's *bízodalom* élesztők, elevenítők; de a' *félelem*, *rettenés*, *szégyen*, *szomorúság*, *hőntágy* mind súlyesztők. A' megijedett szoptatós végyen borkövet és mágneziát méhfű, vagy székfű virág theában, 's ne szoptasson. —

Az erköltset tisztátalanítja a' bűjaság. A' vagyonon és hivatalon szerfeletti kapás semmi bűnt nem útál. Az irigység a' velók és szív genyetségesedése. A' kétszín viselős gonoszszaggal.

A' más buktatására való törekedés, a' felfuvalkodás álmatlanit, nyugtalanit. A' bosszúállónak szívét féreg emészti.

Ezek és hasonlóak az emberben betegség magvai; benne mint meleg ágyban kikelnék

és teremnek az elmének bolondító gombát, a' szívnek zászpát, a' testiségnek égető csalyánt.

41. I. A' világosodásnak áldott követke-
zése, hogy ma sem borsó szalonnában, sem
töviszen meg nem égetnek, és próba végett
meg nem úsztatnak senkit, képzelt boszor-
kányságért. Európában még 1772-ig sok helyt
úsztattak és égettek-meg úgy nevezett boszor-
kányokat; de 1772-ben Felséges Mária Théré-
sia Császárné megtiltotta birodalmában, mivel
Tanácsos Orvossa és Archiater *B. von Swieten*
megmútatta, hogy boszorkányok nintsenek; ha-
nem vagy képzelődés, vagy betegség szülemén-
nyi, 's az általok véghez vitt dölgek nem ör-
dögi mesterséggel, hanem természetesen tör-
ténnek; vagy pedig, mint mesék, helytelenül tu-
lajdonítottak az ördögnek. Elfelejtődött volt
a' maga idejében világos értelméről 's böltses-
ségéről méltán tsudának tartathatott Kálmán
Magyar Királynak ama törvénye: *de strigis,*
quae non sunt, nulla quaestio fiat; boszorká-
nyokrol, mivel azok nintsenek, semmi szó ne
légyen. Figyelmeztetnek a' Szülék, Nevelők és
Tanítók e' dologra: a' gyermek természet sze-
rént nem félénk, hanem inkább mérész; de fé-
lénké lészen a' kísértetekkel és boszorkányok-
kal való sok ijesztetés által; az ő aluvó kép-
zelődése felébred, szemei kápráznak, 's látiszo-
nyatosságokat, melyből a' lesz, hogy a' ház-
ban egyedül maradni, kivált sötétben, nem mér,

's még nappal is fél egyedül. A' Lélek ezen fél-szegségét bajos annakutánna kinőni és erre egy példa a' nagy Euler, a' kiról azt beszéllek, hogy nappal a' kísértetek és boszorkányok ellen hevesen kikölt tanításában, de ha béestvéledt, azoktól való féltében nem mért egyedül maradni. A' világosodás következése az is, hogy az igazat sem égetik most ki tűzzel és vassal az emberből. — A' kínzással való vallatást (tortura) Maria Théré'sia 1778-ban Febr. 11-kén költ Udvari Rendelése által törölte-el, melyet az 1791-beli 38-ik articulus megerősített.

42. III. A' természet két betegséget használ más betegségek kigyógyítására, mint processust, a' *Febrist* és az *Inflammatiót*. — Valamint a' hajós Kapitánynak szélre, de nem szélvészre vagyon szüksége, hogy csendesen evezzen célja felé; a' kertésznek is melegre, de nem aszályra van szüksége, hogy plántája szépen nőjjen és zöldeljen: úgy az Orvosnak is amazokra csak mérséklett grádusban, 's éppen ezért tudományosan mérsékli vagy éleszti, 's vezeti azok által a' testet a' gyógyulás jó céljára.

Febris és Inflammatio különböznek egymástól, de megegyeznek a' következőkben:

a.) Nintsenek egyenes mértékben (proportio) az ezeket szülő okok az ezekből származó követkeзésekkel; p. o. egy tsömöröltető fátal halált, egy pattanás gyúladása fenésedést o-

kozhat; midőn másfelől gyakran goromba hibák is, mint dorbézolás, erős meghűlés, hevülés, vagy rút sebek halált nem okoznak. —

b.) A *Febrist és Inflammatiót* látjuk azután is haramiáskodni az emberi testben, hogy bokaik elmúltanak, 's magók okozókká lesznek, míg nem a szükséges *crisis* megესik. —

c.) Mind a *Febrisnek*, mind az *Inflammationnak* a maga módja szerint három fő szakassza van, u. m. 1.) A *nyeresség* v. *cruditas*. 2.) A *főzés* v. *coctio*; mely a febrishen paroxizmus és *exacerbatio*; az *inflammationban* *febris suppuratoria* által méggyen véghez. 3.) *Végzet* vagy *crisis* jóra vagy rőszra. —

A *crisis* különösen a forró betegségekben szinte bizonyos napokon történik, u. m. a 7-dik, 14-dik és 20-dik vagy 21-dik napokon, és akkor vagy telyes és tökéletes, vagy felemás és hijános, vagy az életre, vagy a halálra, vagy sinlődésre határozódik-el; de a *localis inflammatio*król ezt bizonyossággal nem mondhatni.

A *Crisis*, ha bírja, viszi magával a betegség okát; ha még a testben vólna, 's okozatját is; de viszi azt is, a mi a betegség kedviért az emberi testből még felolvasztatott és kiporlott, még pedig vagy a széken, vagy a vizelleten, vagy az izzadáson viszi-ki. —

A természet gyógyító processussának szerentsés kimenetele függ soktól, de főként a háremtől:

1.) *A' betegség magvától*; a' nyálban lap-pangó dühödés mérge, és a' béoltott pestis mér-ge különböző febrist és inflammatiót okoznak a' vaccina szelid matériájáétól, és soha is egy-másba által nem változnak. —

2.) *A' test állapotjától*; mert az ép, és jó nedvességű testben könnyebben 's hamarabb ér-kezik a' szerentsés kimenetel, mint az ellen-kezőben; de a' hol belső részek, mint máj, lép, 's has mirigyei megkeményedtek, 's talám a' tüdő is sebes, a' nedvességek is tsipósek, ott és akkor több kifogások vannak a' gyógyi-tói processusok ellen. —

3.) *A' betegség minéműségétől*; a' szerke-zetlen (simplex) betegség ellen könnyebb a' processus, mint a' szerkezetes (compositus), complicált betegség ellen, p. o. mikor a' tüdő és máj együtt betegesznek-meg, a' fő és mej-beli vízkorság együtt vagynak. —

Eredeti ártatlan febrisnek tartathatik a' nő-vés; a' többi pedig az emberi testben történt valamiféle változásnak, elmásolódásnak követ-kezése; megkell pedig azt jegyezni, hogy a' változás lehet sokféle, a' hely és alkotmányi műszer, melyben az okoztatik, más meg más lévén. —

Az Orvos gyógyít a' Febris és Inflamma-tio segedelme által:

a.) *Ellenkezőt ellenkezővel* (contraria con-trariis, antipatice, vagy enantipatice), p. o.

a' tiszta és egyenes gyengeséget, tiszta és illő erősítővel; a' déltzeg erősséget, gyengítővel és mérséklővel, Hippocrates és Braun szerint. —

b.) *Hasonlót hasonlóval* (similia similibus, homojopathice); p. o. a' fagyott embert hóval és jeges vízzel mint kisebb hidegüvel; az elégett tagot, minekelőtte hójagok lennének rajta, terpentina olajjal mázolja, mint kisebb tűzüvel, Hahneman szerint.

c.) *Elmásoló módon* (methodo alterante, allopathice, heteropathice), ez a' legközönsegebb, 's többfele módon is eszközöltetik.

49. I. Azok a' betegségek, melyek mérgesen ragadnak 's tovább szaporítanak, sebessen lefolynak, magok után fázfűlést és langzatot húzván, mint a' pestisek és himlők, 's arra hogy felfogattassanak, az individuum részéről dispositiot kívánnak.

A' Nilusi mirigyes pestis 1815-ben és 1816-ban számos szoptató anyákat ölt-meg, de a' tsetsszopókra nem ragadott-el, mert nem vólt dispositiójuk réája. Sz. Tamás szigetén 1822-ben a' sárga pestis egy ifjú férjre elragadván, midőn hív felesége, a' szép Brittusné látná, hogy szeretett férjének abban megkell halni, melléje feküvék egész 10 orákig, ingét magáról lehúzván, 's mezitelen mejjéhez szoritván haldokló férjét, hogy annál bizonyosabban elragadhasson a' sárga pestis réája, 's meghaljon

benne; de így sem ragadott rája, mert nem volt arra dispositiója a' Brittusnénak. —

A' Gángesi vagy Cholera pestis, mely most annyi vetélkedéseknek és ellenkezéseknek tárgya lett az Orvosok között, úgy látszik sok benne forgott nagy tudományú és tapasztalású Orvosoknak meggyőződésekből (a' többek közt légyen említve Loder, Hufelánd, Rust), hogy hasonlóképpen elragad azokra, a' kiknek dispositiójuk vagyon rája, mint némely catarrhusok, és némely vérhasok. — A' hosszan nyúló nyavalyák, mint a' frantz, rüh, az elkapásra praedispositiót kívánnak. —

Azon betegségeknek, melyek erőszakból származnak, és Gyógy-Doctort vagy Gyógy-mestert kívánnak, sem a' dispositióra, sem a' praedispositióra nints szükségek; a' fegyver p. o. megjár mindeneket, akár mint légyenek disponálva, vagy bátorságositva; a' inéregnél sints szükség amazokra, tsak a' dosis légyen erős, és alkalmas helyre applicált.

Azok az egynemű betegségek, melyek fe-lyűlről, mint valamely köd, szállanak a' vidékekre és népekre, mondatnak *epidemiának*, az az népelborító betegségnek. — Ha ragadványosok lennének, *epidemia contagiosának*; erre szükséges az individuum részéről a' dispositio, mert a' külső erő, vagy potentia kívülről adatik. De ha nem elfoganszók, akkor nevezetnek: *epidemia simplex non contagiósa*.

Azok az egynemű betegségek is, melyek az emberek között a' földnek és víznek színén úgy formálódnak, hogy a' levegőt bédohosítják, 's felemelkednek talám 30—36 lábnyi magosságra is, mondatnak *endemiának*, az az: népben eredő betegségnek; a' bédohosító rész pedig, *miasmának*. Ezek, ha elfoganszason formálódnak, *endemia contagiosa*, mint az égyiptomi szemfájás, 's nem régen a' Belgiomi katonaság szemfájása; e' végre a' dispositio szükséges az individuumban, hogy réá elfoganszhasson. Ha pedig nem foganszványosan formálódnak, *endemia simplex non contagiosa*; ez már, vagy járóvány, vagy helytálló betegség annélkül, hogy szaporító lenne, és ezt az idő változása is elmúlasztja. Az elmúlasztás után láthatni még imitt amott betegeket; ez a' maradvány betegség mondatik népben elszórt betegségnek — *morbus sporadicusnak*. — Az Endemiában a' betegitőség sokszor elhárítható; p. o. a' motsároknak kiszáraztása, régi kriptáknak, főként pestises síroknak ki nem bontása, ki nem ásása 's a' t. által. —

Könnyebb megérthetés 's világosítás végett vegyünk-fel egy példát: vagyon p. o. N. városnak 6000 lakója, 6 főbb uttzája, mindenikben 6. 's 10 beteg is találtatik egyféle betegségben, mivel a' nyár híves és nedves vala; e' most *népben elszórt, szanaszétos betegség* (*morbus sporadicus*). Idő töltével a' városnak szinte fele

abban a' betegségben fekszik, már *ekkor népbeneredő betegség, vagy járvány* (endemia); de ha nagyobb részét a' városnak elfogná, hogy csak kevesen maradnának mentek a' betegségtől, már akkor mondatnék: *népelborító betegségnek* (epidemiának). A' nyavalya, nagy mértéki uralkodása után, tehát megszűnván, még imitt amott ütnék-ki magokat egyes esetek, (sporadice). És így sporadicitas kezdet és végét, de néhol magára is hívalkodik. —

Ha már a' gondviselés oly férjfit rendel az igazgatásrá, ki a' város uttzáiból a' szagos motsárokat és tótsákat elereszti, kiszáraztya, kemény és jó földel megtölpi, hogy a' víz többé meg ne álhasson; a' folyó víz partyait fel emeli, hogy az árviz ki ne üthessen; a' székszemetet is, éjjeli hűves hóldevilágon meszsze helyre takaríttattya; piatzát megúgyeli, hogy dohos, konkolyos, anyaro'sos gabonát ne áruljanak; a' kenyérsütést, a' húst, a' kortsomákat, a' gyümöltseket szorossan jó rendben tartya, 's több hasonlókat tselekszik; az a' férjfi jó rendin ama három betegségnek gátot vetett, és a' várost egésségessé tette. —

50. I. *Ragadvány* (contagium vagy contagio), *ragadó betegség* csak magyarázat után jelentheti azt, a' mit már bevettek, hogy alatta értsenek, és az Író is e' kérdés alatt megmagyarázott. — Ragad ugyan a' madárlép, a' ragadály, bojtorján, az enyv 's a' t; de az élő

elevenben semmi eleven változást nem okoznak, annyival kevesebbé annak színén vagy belsőjében magok nem élődnek, hasonlót sem hoznak-elé. Más közelítőbb kitételnek tartya az Író ezt: *foganszó betegítőség*; mert a' foganszáséleti hatalomnak munkája, melynek élő 's eleven következése, a' tovább élés, 's osztán a' magához hasonló szaporodás, és szaporítás az arra alkalmazított más testben is. Az illetés vagy érdeklés által való, átfoganszásnak; a' távulról való pedig, elfoganszásnak; a' mi foganszik, foganszványnak, avagy foganszó betegítőségnek mondattathatik. —

51. II. Bonnet János származott Frantzia szüléktől, telyes életében beteges volt, végre megvakult, elvesztette minden érzékenységeit, 's megholt 10. esztendő korában. Midőn a' kaponyáját felbontották, azt agyvelőtől üresnek találták, 's annak fenekén valami rongyos hártyák, 's kevés hígság fedeztetek-fel agyvelő helyett. — Szüléi tisztátalan életűek voltak. —
Peccant parentes, plectuntur soboles.

53. III. Rövid értesítés a' tehénhimlőről. Az igazi *mentő vaccina*, mely néhai áldott emlékezetű Jenner Eduárd által kihirdettetett, hazájára nézve Angliának magának Cluceszterschir nevű baromtartó helységéből való; 's ott is a' tehén tölgye tsak fészke volt, mert igaz gyöngyháza nyomoztatott a' ló talpára. — Szokott ugyan is némely ló talpán a' köröm és

sarok között csak egy, 's oly nemű kelés támadni (nem tudhatni mi okból), mely felhójasodik, és ez a' hójag mondatik a' lovaknál *K r i s s o i*-nak (varix), melyben foglalt nedv tiszta, ragadós és enyves, 's ha ki fokad a' megsűrűdés előtt, nem csak a' lónak szőre ragad tőle egybe, hanem még a' sebet takarítónak is kezefejére, 's kezére rá ragad a' kristály színű enyves materia. A' lóban változás tapasztaltatik, lábát is bajosan mozgattya a' siklójából; néhány napok eltelve a' változás elmúlik, a' daganat megszáll, a' kifokadt hójagban megsűrűdett materia megszagosodik 's varasodik; néha még másodhimlők ütnek ki, de a' melyek nem genyetségesednek-meg. —

Ugyanazon egy tseléd bánván a' ló kelevényes lábával, mo'sdatlan kézzel megfeji a' tehent, 's a' ragadós természetű hójagos kelevényt a' jámbor tehén tölgyére súrolja 's befészkeli, majd a' tehén is három négy nap múlva nem eszik, kevesebb tejet ad, 's kiütnek tölgyén valami kerek, béhojpadt, v. öblös totejű, kristály tisztaságú hójagotskák, melyeket ro'saszínű udvar kerít-körül (néha jelennek-meg a' szemepilláján is hójagotskák), 's legfelyebb 7. napra tökéletességre mennek. Azon hójagotskák ezüst v. gyöngyszínűek, kékes a' prémek, levek most tiszta mint a' kristály, de lassan megsűrűdik és savósadik. — Újra megteklik a' tölgy téjjel, de fájdalmason fejetik.

Azon hójagotskák 12. és 14. napok között megbarnúlnak, varral fedeztetnek, lehűlván pedig a' varak, kerek helyet hagynak magok után, ha durva fejés által meg nem mérgesíttetnek, hogy sebbé váljanak. Ilyen módon terjed azon egy tsordában a' tehenek közt a' himlő. —

Nelmes Sára nevű szolgálnak kezén, ilyen tehén fejésből, származott hójagból, óltotta-bé Jenner Majus 14-kén 1796-ban sokaknak láttá-a' 8. esztendő *Phyppst* nevű gyermekbe szerentsésen a' vakezinát.

Ezen már téhénhimlővé változott mentő materia nagy örömmel fogadtatott mindenütt, és oly sebességgel terjedett, a' milyennel egy új találmány sem ditsekedhetik tudtomra. Nem maradott mindazáltal ellenvetések nélkül: melyek közül egyik az, hogy állati betegségek, és indúlatok is átadattathatnak, de a' mely már ma nem érdemel megtzáfolást; a' másik pedig, hogy Anglián kívül másutt is, Jenner rá találása előtt, isméretes vólt, és használtatott vólna is a' vakezina.

Első vala *Holsatia*, Dániának Német országon lévő híres baromfartó tartománya, a' mely tulajdonította a' felfedezést magának, s ma is fenntartya mások feletti jussát. *B. Humbolt* is hasonlót említ új Hispániáról. — *Archiatér Prela*, Plinius után *Boa* név alatt, a' hójagos himlőnél régibbnek állittya. *Santeja Granthám* v. *Dhanvatary* azt erősíti, hogy

megyólt a' Brachmánoknál; *Brace* szerint még a' Persiai Nomadoknál is *eliáots* név alatt tehenekben, juhokban; sőt *Aventicensis Marius* az 567-beli marha döögöt annak igyekszik tulajdonítani. — *Salger* az 1713-beli döögöt himlőzésnek állítja.

Hogy a' zavarások és megtsalattatások elkerültessenek, meg kell tudni és jegyezni, hogy Angliában 's másutt is, hól tsak teheneket tartanak, taláztatnak a' tehenek tölgyén hegyes hójagotskák, melyeknek színe néha fejeér, néha sárgás, néha kékellős, néha feketés, udvarok gyengén piros, 's melyek megvarasodnak és ragadósok. De nintsen semmi mentő erejek, ha szintén beóltatnának is valakibe, nintsen mert nem *Krissois*-ból vették eredetöket. —

Erdély részéről is taláztatott ingerens, lásd a' *Kolo'svári tehénhimlöt*, *Kolo'sváron* 1802-ben a' 7-dik és 9-dik *lapokon*. Az Iró is hazafi Orvos, abban az időben élt, és a' vaccina dölgában forgott, még sem tud semmit, 's másoktól sem hallott az ottan állittattak igasságáról és fundamentomosságáról. —

A' gyöngyház (*matrix v. materperlarum*) tehát a' lótalpa; a' mag vagy a' *krissoi productum pathologicum*; midön a' tehén tölgyébe elfogansztatik, válik abból *producens* és *reproducens* is; a' tölgyen lévő 'sendülő hójagnak leve, az emberi testbe tétetvén-által, hoz magához hasonló gyöngyellő hójagot elő. Úgy de

a' gyümölsfák is többszeri kiültetések által nemesítettnek. — Vagyon ma Bétsben Felső-ges Urunk Atyai gondoskodásából Főorvos B. Stift András Ur ó Excja. felügyelése alatt egy intézet, a' honnan minden ember tiszta és igaz mentő vakczina materiát kaphat, és szükségte-len ez v. amaz havason keresni azt, a' mi ot-tan nem is lehet t. i. a' *mentő vakczina*.

Azt pedig, hogy Erdélyben ki és mikor óltott legyen legegélybb hójagos himlőt, nem le-hetett megtudni; hanem bizonyos, hogy Maros Vásárhelyt néhai Doctor Mátyus Máté, és nem D. Mátyus István, kinek gyermekei sem voltak, óltott legegélybb két leányaiba, mely is bizonyít-tatik illetén protocollumával szóról szóra: — 1796-ban *Május hóldnapja 26-kán óltódott-bé a' hójagos himlő Mátyus Ágnesbe (ma Gáti Gáborné) és Annába (ma Décsi Gáborné)*. — Szokásban vólt, a' hójagos szelid himlőzéskor a' himlőzőnek ágyához vinni a' még meg nem himlőzöttet, és úgy elkapatni; vagy átfogánsz-tatni, mely módon himlőztetett-meg az Iró is; de a' tehénhimlőssel, egy takarodzó alatt is hálhatni, s még sem ragad-el.

55. IV. *A' hártvás Torokgyéknak (Angi-na membranacea, Häutige Bräune):*

Helye, a' torok, hang és lélegző hasadék, a' gége, a' rezegő síp és ágazatai bé a' üdőbe.

Természete, hártvát öntő hurut, gyúladá-sos, hangja pípés, sípölő, kotyogó, lehellést

nóttan nehezítő , szorongató , nappal engedel-
mesebb , éjjel fájdalmasabb , fojtogatóbb , az ábrázat miatta égő , a' szem tüzes , neha igen se-
bessen hág ; ezek egyszersmind megismértető
jelei.

Külömbözsége: a' számár huruttól abban áll , hogy ez görtsős , és hangja rivási ; a' fojtó katarrhustól , hogy ez versenként jó elé ; az oldal nyilallástól , hogy ez általszegeztetés érzésivel jár.

Belső v. Betegedhetőségi okai: a' bővebb nedvű gyermeki test 's kor a' fogzástól fogva 27 esztendő koráig , és a' nagy érzékenység ; a' fiaknál az úgy nevezett Ádám almájának még meg nem állapodott kiformaltsága.

Külső Betegitőségek: gyúlasztó tulajdonságú időjárás , hurutat formáló nedves , hives levegő , északi szél , mely a' keleti meleggel hirtelen tserélődik-fel , a' késő őszi , és a' tavaszi levegő , a' megizzadt nyaknak meghűlése , a' friss meszelés , béhevítés , meleg gőz.

Távúlról Betegitőségek: lenyírott haj , meztelen fő , fedetlen nyak és mej , az ótvárnak , kosznak sietett bégyógyítása , mert a' míg ezek kívül rúgyeznek , virágoznak a' gyermekeken , addig nem igen kapják-meg ezen legveszedelmesebb betegséget , továbbá a' hevítő italok , ételek.

Elfoganszósága: nem hihetős , hanem a' maga helyén tsúszó felyülről aláfelé , alólról

felfelé, állapított helye nints; által mégyen ma betegségbe, vagy más ebbe, reá szokik kivá. a' fiú gyermekekre, midőn szavok tsattann akar, 's néha nyóltz versen is tapasztaltatott.

Gyógyítása: ennek szerentsés vólta függ az idejében való megisméréstől; jól választot módjától. Bénézván a' szájba, ha 'tzinobriumos veres körös környűl a' felyebbmegírt hely, kéttség akkor eránta nem lehet, 's még annyival kevesebbé, ha dagadást is láthatni. Ekként megbizonyosodván négy dologgal késni nem lehet. 1-ben Mindjárt jó, és bizonyos hójagot húzó flastromot kell ragasztani a' nyaktsigájára, melyet, a' hójagok ollóval való feltsippentése után, száraz ruhával szükség gyakran felszárogatni, 's fedni. 2-szor Elől a' gégére 's mejjre oly melegségű 's nehézségű lágyító pépet kell tenni, mely ne nyomjon 's ne fojtogasson; ezt a' lágyító pépet készíthetvi lenmaglisztból v. pogátsából, kevés székfű virággal és ro'slisztel elegy, 's ha lehet egyenesen tétessen a' bőrre, ha pedig nem, úgy lengetég ruha közé tétetvén alkalmaztassék a' fájdalmas részre; de fő vigyázat legyen arra, hogy ki ne hűljön, melyért étészakára mosatlan gyapjut kell reá tenni, de a' beteget ottan ottan fel kell ébreszteni. A' mosatlan gyapjú helyett még nyugalmasabban, 's a' tzelra tán bizonyosabban is lehet a' következő szert használni, hol közel a' patika: végy diachyl. compos. flastromot 1. lótat, aquila al-

át 10. gránt hozzája, 's ez bőrre v. lenruhára kenetvén tétessen-fel melegítve a' nyakra. 11-szor A' párolás, mely végre az Iró tserépből készítettett ibriket fedővel, és kinyúló többféle rajlású tsókkal vastagabb 's vékonyabb formakban; melyekbe bodzafából tsinált tsóket kell tenni, az égetés kerülése végett, jobbnak is találta ezt az Iró a' pléből valónál; a' pároló készítettessék mályva vagy más gyökerekből. A' pároláshoz tartozik még a' házat etzet gőzével megtölteni, melyről alább. 4-szer Akár legyen, akár ne legyen még hurutas faszülés kiformálodva, az ital mindegy szelid, nyalkás, kedves melegségű legyen, melybe kevés alma etzetet jó tenni, ha szenvedni lehet; ha pedig ez szúrna, ki kell hagyni, jó a' tsendes izzadás. Likhent vagy martilaput adni ezen hurutolásban ártalmas. —

Há forrósága lenne a' betegnek, három búzaszem nehézségű salétromot sok nádmézzel elegyítve bé kell a' nyelvbe szeliden súrolni 3. óránként. — A' legelső eseten kívül az Iró, valahol tsak maga idejében hírt adtanak, mindenütt a' megírt módon és szerentsésen gyógyított; az első esetben pedig, minthogy elein nem ismérte-meg a' betegséget, patikai szerek is járultanak hozzá 's úgy gyógyúlt-meg. Vagyon még két igen nevezetes, 's mégis hazi gyógyítás módja: 1-ső. A' szobát etzetgőzzel kell megtölteni Gruithuisen szerint. A' beteg szobája lé-

gyen 18—20 grádus meleg Reaumur mérőjével. A' pádimentomon felyúl 7 láb magosságra, a' kementze tetejére tégy egy tálatskába ser, vagy alma etzetet, 's hagyjad tsendesen elgőzölögni 's nem páráson; a' beteg ágya távúl légyen a' faltól, a' tsapó ajtótól, a' gőzölgő kementzétől is, hogy ne fojtson, másfelől minden órában álmából szeliden felköltessék. Nagyobbatska melege_támadván a' testnek, követi azt könnyebítő izzadás és seprős vizellet. Hogy ezek hamarabb 's könnyebben történjenek, bé kell kötni a' homlokat oly sok rétű ruhával, mely hideg etzettel hintetett (a' flánell még jobb lenne), a' fejet magát fedetlen hagyván. A' nyakat is bé kell kötni meleg etzettel hintett, megmelegített keszkenővel, 's befedni mosatlan gyapjúval, avagy flánellel (a' melege tovább tart); éppen így, 's nem különben kell fedni a' mejjet és lábakat meleg etzetbe mártott (és jól kifatsart) keszkenőkkel. A' kinek tsak erős bor-
 etzetje vagyon, elegyittse vízzel, hogy a' bőrt fel ne csipje. A' gyomor légyen szabad, melyet gyümölts evéssel, szilvalév ivással és mannával is eszközölhetni. Sálepes-árpakásás főtt vizet eczetesen, megnádmézelve, ha nyelheti, bátran ihatja. Ezen bánás módja vétetvén elé mindjárt elein, nem formálódik ki a' hártya. Szelidülvén a' betegség, az eczetes ruhák levétetnek, a' melegék pedig tovább is rakattatnak, a' szóbában 16—18 grádusnyi R. meleg

tartatik, hidegtől, nagy melegtől a' beteg őriztetik, kipattogzó feje bé nem gyógyíttatik —

- 2-dik *Mód.* Végy jó hosszú tekenőt elé, tégy abba lágy szalmával megtöltött sűrűgyét, takardó bé szép lepedővel, a' fő felől tégy még párnát is, ezután magad alj a' tekenő felett jó fél öl magosságra, 's midőn egyik az ártatlant fekteti hasával a' sűrűgyéra, fejével a' párnára 's fogja két kezetskéit, a' másik a' kezében lévő vedres kártyádba tölt 12—13 Rr, hideg vizet, melyet te legottan tölteni kezdeszsz fejére, nyakára, válla közé, hol kevésbé megállapodol folytatván az öntést, onnan le a' fartsakára; míg ezek így folynának kedves melegségű flá-nell és lepedő várja végét az öntözésnek, és abba fogattatik, mint éppen a' feresztéskor szokás kifogni, ágyba tétetik, 10. minutumnyi pihenés után pedig tisztába; a' sűrűgető esetben 2—3 órában újjithatni az öntözést, arra gondoson ügyelvé, hogy midőn a' gyermek izzad, akkor telyességgel az öntözés ne próbáltassék. Hyen 2-től 9-ig való leöntés sok gyermeket megmentett; midőn annyira bírta, hogy az oda gyült kotszonyásságot a' tüdőből, a' hárttyát a' gégeből kihányták, gyomrok szabadult, vizeletek megindult, köhögések könnyűlt 's hangott váltott, ábrázatjok megszállott, szemek felvődült, fejek is szabadult. Az öntési idő nem több 1/3 perczentésnél. Ezen elé adott mérész gyógyítás módját egy megkeseredett derék Musz-

ka Doctor saját gyermekén falun távúl a' várostól, hol semmi segítsége nem lehetett, városba küldeni késő volt, akkor és úgy próbálta szerentsésen — ugyan ezt a' módot Német országon kéntelenségből több helyeken, de szerentsésen utánnozták. — A' hideg vízzel való mosás gyengítő, az öntözés pedig élesztő, erősítő, ébresztő, mozdító; azért is ez azzal nem feltserélhető. Nagy nyeresége az emberi nemnek, 's nemes szerzeménnyé az orvosi tudománynak. Mind ezen foglalatosságok alatt a' gyomor tartasson szabadon akár klystélyal, akár tsappal, vizellet mozdittassék petre'selyem gyökér főttyével. Étele nem fűszeres légyen, hanem gyöngy, — árpakása-leves megszűrve. — Rendes ital lehet még a' tisztított édes savó is.

55. 4. *A' Fojtó Katarhusnak* (fulladás, Catarrhus suffocativus, Stickhusten)

Helye: vagyon inkább a' velós fonalakban.

Természete: görtsös rángatódzás, mely versenként való köhögéssel, és fúllasztással, nevedező erővel tér vissza.

Külömböztető és saját jelei: a' hártvás torokgyék edények betegsége, e' pedig a' fonalas velőké; annak pípes felhúzási, kotyogó hangja van, ebben valamely varju krakogási vagy rőfögési hang; az szakadatlan tartó, csak hogy alább ereszt, ez merőben elszűnik, első rendbéli szorongatása tart 5, 10, 15—30 pertzen-

H A R M A D I K R É S Z.

tésig, midőn osztán köhögéssel, tsekély nyálazással vizellés fennakad 6, 8, 14, 24 óráig is, de akkor keményebb, tartósabb, az ajjak megszederjesül, hideg enyves izzadtság üt-ki, a szemek béhúlnak, 's halál következik guttaütés, nyavalyatörés vagy megmerevedés által. Rettenetes ezt nézni; az Író próbálta, 's megkelltetett fejét valamihez támasztani. Sokan megszuszogósnak, sokszor megyen által torokgyékba, szamar hurutba, tüdő gyúladásba. Nevezetes fogyatkozás a' fázfúlésnek (hideglelés) nem léte, mely talám még segíthetne, s' mely a' hártvás torokgyékban segítségül megjelenik.

Exen betegedhetőség, mint belső ok, néha jó-le a' szüléktől, mint szűk mejjúség, igen érzékeny tüdők. Az utolsó van inkább a' leány gyermekekben, kiknek mejjszekrényeket köntőssel szorongatni is szokták; a' másik inkább a' fiukban.

Külső betegítőségek, mint okok, a' hűlés, rossz levegő, távúlról a' gelesztátság, 's a' valóközi veretésről is gyanittatik.

A' *serdülők fulladásának* is gyengeség az oka, mely sok helyt jó az élet mezejének vesztegetéséből; okoz szűk mejjet, gyenge gyomrot.

Az *éltesek fulladása* különbözö; néha nyáljas, néha száraz, de ebben is bizonyos az okozott mejj-gyengeség; azért a' betegség nyúl.

tában hasznos órvény gyökér főttyét itatni erősítés végett.

Gyógyítása: az Iró szerentsésen próbálta a' lágyítókkal való párolást jó szagúakkal elegy, és a' Patikából a' Kajaput olajat napjában négy versen 10—15 tseppenként. Mások próba után ajánlják a' dohány Julepet. Végy e' végre egy kised szép dohány levelet, -főzd-meg tsuporkában, vetvén hozzá kevés ánis magot is, a' leszűrt 's meghűlt levibe tégy nádmézet, forrald és sűrített Julepnek, adj ebből 2—4 versen napjában egy kávés kalánnyit mályva theába' elegyítve, 's ugyan ezt itatván utánna. De megjegyezd, hogy mindennap frisset főzz, arra is vigyázz, hogy gyermekedet semmiféle catarrhusos ember ne tsokolja.

A' *Muszká catarrhusnak oka* vagy on a' levegűben felolvasztva, és beszívódik, szűr mint a' kalász, és elfoganszónak lenni megismertetett. Hazánkban is uralkodott 1782 körül.

A' Nátha ptrüszkeltet, a' Hurut köhögtet: a' Katarrhus mind a' kettőt magában foglalja.

55. 4. A' *Szamar hurutnak* (Tussis ferina, Eselshusten)

Neve: a' hasonlatosságtól vagy on véve, és a' ki egyszer hallott szamarat rívni, meghalván a' szamarhurutos húzását, reá fog ismérni.

Természete és szakaszai: természete abban áll hogy elfoganszik, beszívódik a' levegűből, 's hihetűsen megfészkelődik a' hasi velőta-

kének azon fonadékiban, melyek vagynak a tüdőt a' hastól elválasztó bendőben; azért is két fő időszakaszi vagynak: *első a' náthás időszak*, ebben a' beteg elein csak ritkán és szárazon köhög, kevés fejer nyálat is vet-ki, míg az alatt a' vidékben mások is úgy köhögtek 's köhögnek, elnyúlik ez 8, 12, 21 napig is, akkor általmégyen a' más időszakaszba t. i. *a' görtsöste*, mely szörnyű rángatódzással, nyilvánosabb számárhangu húzással tart néhány hetekig, és a' gyógyulás esetében visszatér az első szakaszra.

Belőlről ok, az elfogadásra való 'alkalmassítása a' testnek.

Kívülről ok, a' levegőnek, nem tudhatni, mitsoda misége, minémúsége; mint [a' veres himlő és skárlát, úgy ez is őszi nedves napokban, híves szellőkben szokott formálódni; de nintsen kiütése, nem is lehet, mert nem az edények, hanem a' velő betegsége. Ezt az Író így tartja, tudtára lévén az is, hogy mások gyúladásosnak állitják, 's vérszípóztatással is gyógyitják, a' két vakszemet, mejjet, oldalbordát hatalmason vérszípóztatván. Az Író, a' bőv orrvérfolyás után, nevezetes jobbúlást vagy rosszszabúlást nem tapasztalt benne. — Ez a' fortélyos betegség sokaknál tökéletes gyógyulással végződik; de másoknál áltmégyen agyvelő-gyúladásba, vérpökésbe, oldalnyílallásba 's gyúladásba, sérülésbe és szakadásba.

*Mentósz*er ellene: egyedül oly erősege a testnek 's megedzettsége, hogy a' járovány foganszványa meg ne foganszhasson benne, 's azt meg ne hódithassa.

*Véd*sz^{er}: az ilyen nyavalyásokkal való társalkodásnak 's tsókolódásnak megszűnése; a' betegítő levegőnek és lakhelynek egészséges-
sel való feltserélése.

*Gyök*eres gyógyítása: ezt egyedül orvostól várhatni. Tapasztalt dolog, hogy a' hány-szor megjelenik, annyiféle patikai szert választ; a' szelidítés és bánás fő dolgok. *Házi* gyógyítása: igyék a' beteg feje mályva virágról vagy annak hántott gyökeréről mákvirággal elegy főtt theát gyakran, 's ugyan azzal pároltasson mind melegségen; a' mejjre boríttassék lágyító pép, melybe belénd levelet, vagy bürköt is, kitsiny mértékben hogy ne kábíttson, vagdalhatni; a' hátgerintze végig, 's a' gyomor szája is mázoltasson terpentinas lúdzsirral. Rendes itala lehet petre'selyemgyökér főttye (mert a' likhen 's martilapú csak a' végére valók); lehet még szelid, de nem etzetes savó, manna főttye, gyomor szabadítás 's vizellet hajtás végett; forróságban a' kendermagfejet, de nem hidegen; a' szerfeletti rángatózásban próbálhaini a' nagyoknál jég lenyelegetését apró darabotkákbán, vagy kalánnyi hideg víz ivását. Nem kell elmúlatni a' pergeletlen kávé és gyöngyág főttyét; t. i. végy két lótszerfa gyöngy

ágot, főzd-el másfél fertály vízben alábbatska egy fertálynál, 's adogasd nádmézesen, lagymatagon. — Ha *falun patikai szerhez* kellene nyúlni, akkor jó lenne a' himlőztető ír, melyből egy magyarónyt minden három órában a' szív gödribe bé kell súrolni, akár mint fáj is, míg meggenettségesedik, azután bürök főttjével bégyógyítani. Ha valaki ettől felette irtóznék, készíttessen oly flastromot, mely áljon *Farkas Cseresznye* (Bella donna), *Beléndfü* (Hyosciamus), *Bürök* (Cicuta) sűrített ízekből, mint a' milyen a' szílváz v. extractum, mindenikből egyforma mértékben, és azt írhára kihúzván vékonyan, borítsa-bé ezzel mejjét 's gyomra szájját. Ezen kívül szítassa gyakran meleg vízzel két kezeit, 's lábait is. Egy olyan előing is, mely a' nyaktővitől a' köldökig érjen, 's hátul galandal egybeköttessen, megfadgyazva v. Spermacét flastrommal bévonva, nagyon enyhíti a' gyomrot és mejjet.

55. IV. *Vérhas* (Dysenteria, Ruhr).

Fészke v. Helye vagy on inkább a' vastag belekben, főként a' végbélben.

Jelei éles hasrágás, melyet követ székre való kényszerítés; az emésztet hasonlít a' tojás fejeihez, vagy fényes takonyhoz (fejér vérhas); néha vérszálak látszanak benne, sőt vér is megyen (piros vérhas); néha pedig tsupán erőltetés vagy on, mely nem mindeneknél egyforma sűrűséggel jó egymásután, de az író lá-

tott cly beteget, ki 24. óra alatt a' székről le se szállhatott, 's mást a' ki szakadatlan kén-
 ten volt székre ülni, mely két esetekben hasz-
 nált belőlről pézsmát és kámphort, kívülről pe-
 dig jó szagu borongatókat. Estvére megjelenik
 rendszerint a' fázfülés is, és sokaknál elkö-
 vetkezik a' hányás. Sokat könnyít a' fájdalom
 a' jobb oldalra fekvés, az egybegör'sedés, a'
 széltől való szabadulás. Jobbulás jelei az emész-
 tet sűrűdése, szinesedése, szagja változása, rit-
 kulása, rágás szűnése, 's végre a' hideglelés-
 nek és erőltetésnek is elenyészése.

Vagyon ezen nyavalyának *kori és nemi* kü-
 lömbsege. *Gyermekkori*: a' jobb ételből is né-
 mely gyomor savanyúságot készít, 's némely
 étel a' jó gyomorban is megsavanyodik, arra
 lévén annak hajlandósága; az első esetben a'
 gyomrot kell jó állapotba hozni; a' második-
 ban pedig a' táplálást változtatni. Ezt a' nya-
 valyát a' gyermekeknél, terhesíti a' fogzás, mely
 sokakban vérhas formát okoz, nem különben
 a' szamar hurut, a' hójagos és veres himlő, és
 azt mivelik hogy nappalok méjjen álmos, éj-
 jelek pedig nyughatatlan legyen. — *Emberko-
 ri*, 's különösen a' *Fejérnépeké*. Az *ok* itt is
 kétféle, t. i. *belső*, mely áll a' belek nagy ér-
 zékenységében, a' mirigyek ellágyulásából szár-
 mazott nyálasságban; és *külső*, mely több-
 féle lehet, u. m. *a.*) *Sajáti foganszány*,
 mely a' levegőben akár felolvadva úszkál, akár

repesőleg, mindenként azt megvesztegeti, a' szűk sítátorokban, a' keskeny útszakon megreked; de terjed a' maga taplóiban illetés által is — ágynéműk, pokrótzok, köntösek, per-váták, azoknak gőzei, 's vizellő edények közhasználása által. *b.) Az esztendőnek részei szerént*, Augustus és September hónapjaiban, midőn a' forró nyári napokat híves őszi napok, a' meleg nappalokat hideg éjjelek, a' hevülést hirtelen hűlések váltják-fel, melyek epés langzatokat formálnak; ezek a' környülállások, midőn egyfelől a' foganszványokat nemzik, másfelől az állati testet lassanként alkalmasitják, és mintegy meleg ágygyá készittik nyavalyák foganszására, gyökeredzésére. *c.) Az ételek, italok tulajdonsági* mennyiségeken kívül is; u. m. minden éretlen gyümölcsök, szilva bírtóka, szilva, körve, baratzk, alma, szőlő, tejes törökbúza sülve és főzve is, a' bőven való mézevés, mely mézharmatból öntetett, a' rossz fitzkó ser, az alma — és körtvebor; az 1785, 1805, 1815-beli savanyú borok mind ártalmasok lehetnek, de vérhasra nem emlékezem; végre a' lélek nyugtalansága, mert ez is okoz az emberi testben különös nemű forrást; a' harag, bánat, köntöstelenség, meztlábasság. 's a' t.

Gyógyítása: Valamint a' többiekben, úgy ebben is a' gyökeres gyógyítás Orvos dólga, kinek minél hamarábbvaló megnyerhetése nye-

reség ; de míg megjöne házi módon nyúlj ezekhez :

A' tsetsemóknél. Minthogy még az emlőkben is a' tej változhatik betegítősséggé , melyet a' szomorú esetek eléggé megbizonyítottak , 's még arra is van példa , hogy ugyan ott egészen megzöldült a' tej : annál fogva, mihelyt fundamentomos a' gyanú, a' tejet mindjárt meg kell változtatni. Ezen esetben különösen igen jól teszen, frissen óltott mész vízből 1. kalányi, elegyítve 2. kalán megédesített méhfű , v. fodorminta theával ; jó ez klistélyban is tojás sárgájával feleresztve. Jó még a' viza holyagot, vagy keményítőt, meggyfa gummit oly vízben fel olvasztani, mely nem szokta a' gyomrot síkítani , 's ezzel a' vízzel ánis magot v. fahajat forrázni , 's édesítve adogatni. — A' szegényebbek adjanak lenmag főttjét ; a' kinek módja vagyon hozasson kotzkás salétromot , és a' vízbe tégyen egy napra fél köntinget , nagy embereknel 4, 6, 8 köntinget, és ez a' fázfülést jól mérsékli ; jó még enyhíteni két löt friss faolajba egy löt nádmézpor elegyítve , 's kávéskalánnal adogatva ; bírsalmasajt is jó szopogatni. — Itálnak valók szarvasszarv ráspolyozatja, gyöngykása , riskása , szálep főttje ; a' ságó édesen készítve különösen jó ételnek. A' hasat szükséges kívülről is meleggel segíteni. A' jó szagú füvekből, burjánokból készült borongatók , vagy melengetők , méhfű , fodormin-

ta, lómintá, bodza, székfűvirág, angelika, kaporgyökér mind jók fele vízzel, fele borral forrázva, 's fedve tartva; ezekbe sok rétű ruhát v. flánelt kell mártani, 's kifatsarva az egész hasra tenni, hátra a' veséig, gyakran újjítva; de jól kell vigyázni, mert valamint elégetni, úgy meghúteni is a' hasat káros. A' borító; ez álhat ro'slisztból, lenmaglisztból, kenyérbélből vízzel elegy, melybe jó tenni belénd v. pukkantó levelet is, de jó szagú füveket is, ánis magot, kömény magot, két ruha között, hogy el ne foljon; itt is fő dolog a' változás közben, v. az igen hosszan való rajta tartás miatt, a' meg nem hülés. A' borongatás félbeszakadása esetében jó a' mosatlan gyapjút száraz melegen feltenni; a' viaszba mártott ruha, 's a' zöld viaszszas tafota is melegséskén használható.

Emberkorúaknál. A' hülésben szükség a' nyálkás italokhoz bodzavirágot tenni. A' hányást megállítani elein nem tanácsos; később jók azok, a' mik felyebb előadattak; a' beállott gyengeségben jó az édes aszszúszözlőbor, kivált a' Tokaji, nagy embernek evő, gyermeknek kávékalánnal, főként a' fázódáskor; de mindjárt elein nem megvetendők a' korpáztizre tüzes, vassal mególtva, a' tiztrom virits, lemonáde 's a' t. Midón a' hőségtől gyúladásos a' betegség, a' Tamarindus gyümölte savóval, v. nyálkás italban készítve, és az írt salétrom

segíteni szoktak. Ha rossz eledeltől jött a' nyál-
valya, káros mindjárt megállítani a' hasmenést;
kevés pergelt rhabarbarum, tamarindus hadd
takarítsanak a' gyermekeknél is, melyek mel-
lett a' fennebbi külsők használtassanak.

Béálván a' gyengeség, akkor nagyon osz-
tán ideje a' sokféle hírlalt szereknek, de még
csak egy is bizonyos nintsen, és nem is lehet.
Ilyenek: *a.)* A' jó makkavé kevés igaz kávé-
val, zsíratlan v. feletlen téjjel. *b.)* A' lichen
téjjel. *c.)* Fekete nadály gyökér vízben. *d.)* Vér-
fűgyökér; főzz ebből egy lótat másfél fertály
vízben fele apadásig, leszűrven tégy hozzá mats-
kamézet és nádmézet, 's gyenge melegen ezt
iddogálja a' beteg; még klystélyban is nagyon
jó tojás sárgájával feltörve, de másféle vérvesz-
tésekben is igen hasznos gyökér. *e.)* Fejérfűz-
fának, sárgás haja hasonlólag. *f.)* Égetetlen tim-
só; tégy félkupa téjhez 10, 20, 30 búza szem
nehéznyít, tsinály vele savót, tisztisd-meg tojás
fejérvél, tégy hozzá meggyfa gummit, nádmé-
zet és úgy igyad; ugyan ez jó klystélyban to-
jás sárgájával feltörve, méz nélkül. *g.)* A' gal-
les, de oly, melyet a' szű meg nem rágott.
h.) Barkótza, som, kökény főttyek.

A' vérhassal járni szokott erőltetést mér-
séklik az írt klystélyok némelyeknél; mások-
nál pedig e' végre jó sótalan vajba pukkantó
v. belénd levél kifatsart levét tölteni, 's a' vég-
belet azzal kengetni szorgalmason, ugyan ab-

ba keményítőt is tenni hasznos, csak hogy ne későn, hanem mindjárt elein a' betegségnek; vagy ha mód vagyon benne, hozatni kell a' patikából Boráxot 1. köntinget, melyet félfertály Belénd levél főttjében felolvasztván, azaz kedves melegen mosogatni kell spongyiával a' végbelet; különösen enyhítő a' meleg borongató és borító a' végbélre úgy téve, hogy alább is érjen. A' végbél lejárása ellen jó a' méz víz klystély, 's a' kereszttsontra vésikátória. Minden esetre tanácsos az Orvostól tanácsot, a' Gyógy-mestertől segítséget kérni. Meg kell tudni, hogy könnyen fenékesedésbe mehet által. A' diéta szelid és mérséklett legyen; veszedelmes a' megterhelés, az indulat és a' bőrnek minden meghúlése; azért a' ki ferdőt is próbál, vigyázó legyen. Fódolog a' gyalogszéket fedetlen nem tartani, 's úgy is a' szobából töstént kivinni, vagy az emésztetet holtszén porral behinteni; nem kell mosatlanul egy kalánnal enni, egy pohárból inni a' beteggel 's a' t.

Cholera: tészen epefojást le is, fel is. A' Cholerán mint betegségen értetik hányó vérhas, vagy egy úttal, vagy felváltólag, néha szárazon 's csak széllel; a' kín nagynak és kettészakasztónak tetszik; tettemókben és éltesekben rövid idejű; az ábrázat elvonódik, hasonlít az ebéhez.

Okai: többnyire azok, melyek a' vérhasnak is okai, de itt nagyobb mértékben; az epe

itt iszonyú romlott; a' föld heves tartományai-
ban, mint járovány, úgy is ragadós; de nállunk
népközötti szanaszétoson jár, 's inkább az ara-
tókan, kaszásokan, a' nyári hőségtől, rosz ital-
tól, éretlen gyümöltsöktől, ugorkától, dinyé-
től, baratzktól egyszóval nyerseségektől 's a' t.
Elősegítő okok még a' harag, a' rekedések, a' fol-
lyó sebek begyógyítása, és a' köszvény béveré-
se. Legveszedelmesebb betegségek közé tarto-
ván sietni kell Orvos után, addig a' vérhasbe-
li szerek jók; a' lábikráját, ki kell sebesíteni,
ha orbáncz ütne-ki, azt semmiképpen bé nem
kell gyógyítani. — A' most Európában uralkodó
's már a' napnyúgoti tartományokba is eljutott
Cholera ragadós v. nem ragadós volta felől a'
tapasztalások, 's ezek után a' vélekedések ellen-
kezők; de remélhetni hogy az idő és emberi
szorgalom tisztába hozza ennek is minéműsé-
git.

55. IV. *Rothasztó fázfülés* (Febris putrida, Faulfieber). Többféle nevei vannak; 1566-tól fogva a' Magyarok nevezik *Hagymásznak* is; mikor tudnillik a' Német táborban ezen be-
tegségben többen vesztenek-el, mint a' Török fegyver miatt, nevezték ezt *hadmússának*, *had-
másnak*, melyből is könnyebb kimondás ked-
viért lett később *hagymász*; a' helyről ne-
veztetik magyar betegségnek, hideglelésnek; vagynak még más nevei is a' hajóról, tömlőt-
ről, hab orúról, vagy ostromról.

Jelei: számosak, u. m. borzadás, rázás, ezt sebessen váltya-fel forróság néhány napokig, rettenetes főfájás, szörnyű égés a' gyomor szájában, a' szájnak száradása, a' nyelvnek elaszása, nehéz lehellés, sohajtozás, kezek 's lábak hidegedése, homlok forrósága, éjjeli izzadás, roshadt bűz, vizellet szagossága, vérfolyások főként az alsóbb részekről, és a' szagnak meszsze elhatása, p. o. Néhai Gub. Consil. Gróf Teleki Jó'sef Úr halálosságát szagjáról, a' negyedik szóbában megérezte 's megmondotta az Író 1817-ben April. 7-kén, még minekelőtte a' beteget látta volna. — Ily kínos szenvedések közt a' nyak, hunyaly, ágyék mirigyei (bubones) megdagadnak, szöknek vérkilisek (furunculi), kék pokolvarok (carbunculi), nagy szederjes foltok (vibices), szederjes szeplők (petechiae).

Okai: a' szakadatlan fázfülések sokszor ebbe mennek által; a' szanaszét valókat okozzák még a' beteg állatok húsa megevése, melyet követ pokolvar; a' harag, a' bű; veszett és bédohosított levegőből, nedves idő járásából, közönséges inségből származott foganszványok. Ezen a' betegségi lejtőn siet az emberi nyomorúság a' pestis pusztájába.

Gyógyítása. Egy lévén ez is a' feneketlen betegségek közül, annak gyógyítási méregetése erős Orvosokat kíván; itt tsak azon módok-

ról lésszen rövid útasítási emlékezet, melyeket bátran telyesíthetni.

a.) *Tiszta Levegő.* A' szoba szeleltető lyukai alól kinyittassanak, az ablak szélhajtói megszabadíttassanak, ha nem vólnának, 's tisztáltassanak, vagy tollú legyezővel mozgattasson-meg a' levegő, gyalogszékek a' házban meg ne szenvedtessenek; etzettel öntöztessék a' szoba, és vitessenek abba, mihor lehet, gyakran zöld leveles ágak.

b.) *Ertzes füstölések.* Ez igen kényes munka; szükség azért hozzáértő embert szerezni, mert nem elég az, hogy némely értzneműket megfog az a' gőz a' szobában, hanem a' felett, még a' tudónek is felette ártalmas. Egyébaránt a' mód ebben áll: megnedvesített salétromra töltetik bűdöskő-savany, melyre gőz emelkedik-fel; vagy konyhasóra töltetik a' bűdöskő savany, mely fél rész vízzel elegyítettett, 's tüvegtsóval kevertetik; ekkor gőzölg széllyel az a' híres kékiség-savany, a' khlorina.

c.) *Etzettel való mosás:* ha szárazon forró a' test, jó erős hideg etzettel mosattassék a' mejj és has; ha gyengén meleg a' test, a' beteg ájúlidozik, akkor melegetske etzettel, napjában háromszor, 's kivált midőn petets is ütött-ki.

d.) *Ferdők, ezek kétfélék* 1.) *Meleg ferdő.* Fejér fűzfa, v. tserfa haját meg kell bőven főzni, 's jó még etzetet is belé tölteni; a' me-

lege legyen, mint az emberi testé R. 32-o ; de minden betegnek saját jól esése (temperatura) vagyon, 's erre is figyelemmel kell lenni ; a' beteg vigyázattal, leptiben állitassék a' kád-ba, mosattassék feljebb spongyiával, míg leültethetik ; maradjon benne fertály, fél, v. egész órát, de mihelyt belőlle kivétetett, fekteszen melegített de nem hevített ágyba ; az elalélt, hidegen izzadó beteget meg kell előbb szárasztani. 2.) *Hidegferdő.* Ennek vagyon helye, midőn a' test szárazon forró, sem vizellet, sem gyomormenés nem rendesek. Legjobb, övig meleg ferdőbe tenni a' beteget, 's úgy leönteni hideggel a' fejét ; jó még hideg vízzel és etzettel mosni a' fejet és ágyékot. A' kinek szájába aphta jelenik-meg, mossák ki gyakran etzetes, timsós hideg vízzel.

e.) A' fartsak feltörésit, ha lehet, meg kell előzni, kámforos sótalan vajjal, vagy pálinkás tojás fejrivel kenetgetvén ; igen jó kenőtset ad e' végre a' tojássárga, sótalan vaj, aeprópálinka és kámfor együtt. Ha pedig már feltört : tzitrom lévbe elegyits finom khináport, 's ezt a' pépet jó vastagon tedd a' törésre, 's újjitsd napjában kétszer ; vagy elegyits serseprőbe bablisztet, 's borítsad ezen péppel ; vagy a' hársfának szitált szénporát elegyítsd székfűvirág porával, 's ezt jól megkámforozván, hintsd vele.

f.) Bátran nyúlhatni a' tserfa, fűzfa' hájának főttyéhez, 's azt itatni, melybe jó bort is elegyíthetni; mustár lisztet 2. óránként jó késhegynyit székfü theában, vagy főzettyét itatni; a' gyomor menésben égetetlen timsót adni.

Diétája: a' betegnek legyen mérseklelt, gyakori, jó tápláló, különösen hasznos a' nyársról vagdalt nem kövér hús, friss tojás, mérseklelt fűszerek; itala legyen étel után piros bor, közben hideg víz, de nem felette hideg. Tisztát gyakran és vigvázattal kell változtatni. A' ki a' beteghez lát, magáról se felejtkezzék el.

56. I. A' pestiseknek, különösen a' Nilusinak, fene indulattyok eltartóztatta az Orvosokat a' közletről való szemlélődéstől, elegendő tapasztalások gyűjtésétől, 's azokból a' pestisek valójának felfedezésétől; a' honnan következik, hogy eddig elé még nem annyira mególdották a' pestisek bogját, mint hozzávetésekkel kettévágni próbálták.

Az Író úgy vélekedett, 's papirosra is tette vélekedését 1828-ban Novemberben: „a' pestis származik Infusoriumokból, olyakból, melyek éghajlatlevegői Infusoriumok v. ázalék férgek”; és ezt a' véleményt 1830-ban Kolo'svárott kijött Diétetikai Kátékhézissében nyilván kij mondotta az 56-dik lapon; ehez, az 1831-ki kiadásában Kátékhizmussának, azt tette még, hogy az A'siai Cholera is pestis, de annak új neme.

Későbbben pedig a' Choleráról orvosi véleményét kinyomtatattván, azt Gángesi pestisnek nevezte, 's most is annak nevezi.

Az Író a' pestisekről való véleményjét következő okokkal erősíti :

a.) Ezen véleményben nintsen semmi ellenkezés magamagával, sem pedig a' tapasztalással.

b.) A' mely környülállásokban formálódnak az öntési állatok v. ázalék férgek, tsaknem azokban fejlődik-ki a' pestis, most szanaszét; majd elterjedve, ostoroson, ragadósan, 's járóványosan.

c.) A' mely szerek az Insectumok ellen pusztítás végett használtatnak, u. m. bűdöskő, kéneső, chlorina, 's a' t. 's tegyük még ezekhez a' tisztaságot és a' kerülést; éppen azok ajánltatnak 's szolgálnak is védszerül a' pestis ellen. A' pestis eleibe langalló tűznek tsinálása (mint Hippocrates tsináltatott az áthenei pestisben), ellenkező sebess szélnek fuvása, tiszta hideg napoknak tartósan való béállása — óltalmaznak a' pestis ellen. A' két első a' méheket is visszatéríti, vagy elszéleszti, az utolsó kosarakba rekeszti, 's éretlen fiaknak lehányására kényszeríti, mely miatt a' lép megnépetlenül, 's el is pusztúl. —

d.) Az öntési állatok v. ázalék férgek eredetekben mindjárt kétfélék, u. m. *plántaiak*, de a' melyek gyökereknél fogva helyhez vagy-

nak kötve; és *állatiak*, melyeknek caractere a' helyváltoztatás és maga szaporítása. Az áthe-nei pestis Siriából indult vólt, Egyiptomon keresztül a' tengeren által úgy szállott Pireeusba, és onnan ment-bé a' városba és várba, 's dühösen pusztított. Tagadhatlan ugyan, hogy hozza járúlt osztán az ostromi bolond hagymász is (*typhus obsessorum*). Egy más felette nevezetes pestis, mely napkelettől tsaknem napnyúgotig *fekete pestis* név alatt (mivel a' halottak megfeketedtek benne) békóborlotta a' földet 1346—1349-ben, és tsupán a' Chinai bírodalomból 13. millio embert, Lúbeckből 90 ezeret seprett-el, 's még az uralkodó házakból is néhányokat ragadott-el, 's Rómát is meglátogatta.

A' pestis *infusorio—insectum* elszármazik, midőn portékákra száll, melyekben megvonnya magát, 's azok más tartományokban vitetvén a' pestis elvitetik, 's kedvező környülállások között a' veszteglésből felelevenedik; a' megért és szárnyas *infusorio—insectum* kisebb, vagy nagyobb távulságra, 's magasságra repdesve elfogansztattya szapora mérgét; a' sebes szél is tsak ezt segítheti v. tartóztathatja repülésében. De az éretlen és szárnyatlan tsak érdeklésre fogansztattya által mérgét. — Florentiában a' mely két sertés, pestisben elhóltak gunyáját marzongolta, 2. óra múlva dögölve taláztatott. Bétsben 1713-ban, a' mely legyek pestises vért szívtak, leg ottan el is hullottak. Az Athenei pes-

tisben a' ragadozó madarak és állatok eltávoztak; azért ma is, hasonló esetben, azoknak visszatérések jöra magyaráztatik.

A' Természet történetében az ezetnyűről (Chaos angvillala) a' jegyeztetett-meg, hogy 25 esztendő múlva is, lagymatag vízzel megnedvesítettven, fekelevenkedik

B. Van Svieten írja: *a' tapasztaltatott a' Bétsi pestisben 1713-ban, hogy azok a' házak, melyek 1670-beli pestisben gyógyhajlékoknak használtattak, vagy a' mely házakban igen sokan pestisben kihóltanak, most legelőbb azok inficiáltattak, és a' többinél mérgesebben. Valyon olyan sok esztendőken keresztül lappangott a' contagium aluván; 's most az új pestis alkalmatosságával felserkent, és munkássá lett? Így támad egy kitsiny szikrából rettenetes gyűlés 's a' t. Tom. V. p. 184.*

De az épületekről nem lehet azt mondani, a' mit az emberről, hogy annyi idő alatt lassan azok is disponáltattak, a' másnál hamarábbi inficiálódásra, hogy azokból a' pestis mérgesebben düljan.

Ezeknek megfontolása vitte az Írót arra, hogy a' pestis első származását állatinak tartsa; 's most is ezt mondja: az isméretes pestiseknek Infusorium, vagy ázalékféreg az eredete, és ezek a' magok módjok szerint éppen az éghajlat levegőjének befolyásánál fogva,

külömböző tulajdonságú Insectumokká változnak.

Éppen azon vélekedés, hogy a' Pestis első származása vagyon infusoriumokból, további szaporodása, elszármazása pedig lehet aféle insectumokból: hihetősítették az említendő közönségesített tapasztalások által is.

1-ben, Északi Ámerikának Washington nevű városában, mely a' Mississippi folyó vizétől mint egy 6. mérföldre fekszik, 1825-ben ütötte ki magát legelőbb a' sárga Pestis, 's akkor is egy Kalmár házában 's bolyából; mely szerentsétlenségről Natchéz városi Orvos Doctor Cartwright ezeket jegyezte-meg: —

A' Mississippi folyója körül, a' mocsáros helyeken, gyakran pusztított a' sárga hideg; de Washington várossa, felemelt fekvésű lévén, annyira nem félt azon Pestistől, hogy a' kik Natchézben elkapták is a' sárga Pestist, Washingtonba vitették magokat gyógyíttatni, 's ottan bé is fogadtattak, mivel 's város lakossai bátorságban voltak, hogy reájok ottan nem ragad, hanemha az előtt valaki közüllök Natchézbe kapta volna meg. De 1825-ben ezen városban is, mint elől iratott, kiütötte magát egy kalmárnál, kiről megjegyződik, hogy boltjában 2000. font szalonna 's azon kívül sok Makarelli megrothadott volt; továbbá egy Canalis lévén boltja mellett abban is a' sok belé hányt rongy, 's a' Mississippi folyójából felvásárlott sok halak-

nak, melyekkel kereskedést űzött, fejei 's más tsontjai a' nagy nyári melegben meg bűszhődvén, annyira megundokították a' helyet, hogy azt mindenek kerülték, a' bóltot pedig és a' helyet valami zöld legyek nagy sokasága bori totta-el, melyek még az utazókat is kergették. Lásd az Insbrucki Medic. Chirurgische Zeitungnak 1829-ben kijött III. darabját, a' 74. szám alatt, a' 374 és 375-dik lapokon.

Ebből ezt következtetem, hogy vagy a' sár ga Pestis mérge lett elfoganszóbb mint vólt, vagy Waschington várossának lakossi dispositusabbak mint vóltak, vagy hogy mind a' kettő egyszersmind megesett: megfordítva pedig következik, hogy a' Pestis mérge vesztheti elfoganszóságát, az individuumok pedig az elfogadóságot, vagy a' kettő egygyütt esik-meg.

2-szor. Calaisban, a' múlt 1831-ben némely anglusok felbotsátottak jó magosságra egy papiros sárkányt, melynek farkára húst akasztottak, midőn a' sárkány lejött azt vették észre, hogy a' húst valamely ismeretlen apró bogarak lepték-meg. —

3-szor. Ujságlevelekben iratott, hogy Newcastelben az anglusok 1832-ben Januarius végén a' Cholerára nézve egy sárkányt botsátottak-fel a' levegőbe, melynek farkára egy darab marhahúst, halat és kenyeret függesztettek. A' sárkány másfél óráig mulatott fenn a' levegőben; mikor lejött a' marha hús és a' hal rotha-

dásba menve, a' kenyér pedig számtalan apró insectumokkal megrakva találtattak.

Ambár Erdély Ország nem könnyen lehet pestis szülötte földje (natale solum); mindazáltal bélopódtak pestises emberek, bélopattak pestises portékák, 's pusztított Erdélyben is a' pestis, a' többek között 1709-ben; 1719-ben, 's az utolsóról a' jegyeztetett-meg, hogy 100 ezernél több elhúllott benne; 1738-ban; 1742-ben; 1770-ben; 1813-ban; 1828-ban tsak Brassóban, 's ott is hamar elnyomatott. Következik ezekből, hogy az Erdélyi Orvos mások felett készen álljon a' pestis megismerésére, orvoslására, gyógyítására, hogy a' szükség esetében ne habozzon.

Erdély lakossi vegyék méltó figyelemre a' tudós Orvos Doctor, és hazafi 'a Gubernialis Secretarius Koleséri Sámuelnek intéseit, a' pestisre nézve, melyeket az ő 1719-ben Kolo'svárratt kijött kis könyvéből szóról szóra ide téssen az Irá.

Már 19. esteandók elfargása alatt fennforgó döghalálból származott mindennapi tapasztalásból nyilván vágyon, hogy a' pestis másokra való elragadásával ártott, és harapodzott egymás között való társalkodás által.

A' Magistratusnak értelmes Fejedelmi parantsolatból származott rendelésit, ambár igen szorossak legyenek is, meg nem tartani, azoknak nem engedelmeskedni, inkább vakmerő-

képpen ellenek járni, annyit téssen mintha valaki Országos Fejedelme Felsőségének, és a Tisztviselők által közönséges megmaradás okúért gyakorlott törvényes igasságnak ellene vetné magát, és mind a közönséges polgári társaság, mind maga megmaradását akadályoztatná-meg.

Eltározattassa a Tisztviselő, hogy mód nélkül való keménykedésivel alattavalóiban a remélést ne öregbítse. Ellenben tisztiben járjon-el, hogy jó maga alkalmaztatásával, szeretettel és szánakozással azoknak erőtlenkedéseket könnyítse. Eddig Köleséri.

A Görög táborban kiütött pestis megszüntetésire is, főnek Itacha, fedhetetlen királya választatott, kiról Horatius így ír: mit tehet a virtus, mit a hőlesség: előnkbe adta Homérosz az Uliasz példájában. —

N E G Y E D I K R E S Z .

58. II. 3-dik pont. Lézengett városunkban 1824-ben egy Bábáskodó, ki egy szülő aszszonyhoz hivattatván, megszületett gyermeket meghóltának ítélte; felébresztésire azért semmit el nem követett, sem pedig a' Bábának arról rendelést nem tett, a' gyermek az ő ruháiban a' tűzhelyre vettetett 's ott felejtetett; mikor mind eltakaredtak volna a' háztól, egyszer csak megörlilik a' gyermek, az anya ekkor megdöbbenván magához vészi, 's másnap meglátogatván a' Bábáskodó a' beteget csak elbámul, hogy egy élő, ép és szép leánykát lát ferosztetni. —

59. V. Az emberveszésnek könnyű gyógyítása módja iratik *Rust Magazinjában*:

A' ki tart attól, hogy talám dühödt állattól megmarattatott volna, végyen három tojást, melyeket eltörvén vesse ki belőllek az úgy nevezett tojástzikát, és a' több részivel elegyítsen a' tölgy vagy tserfa tövin találtató finom rothadt porból három tetéz gyűszűnyit; ebből, minekutánna tökéletesen egybetöretett, 's elegyítettett, minden só, bors vagy akármiféle hozzá elegyítés nélkül, tsupán csak dióolajjal

süttessek paletainta v. lapotya, 's ezt a' lapotyat egye-meg a' beteg, mely után csak hamar két, három barátjával induljon sebessen útra, 's ha lehet fusson is két, három órát egymás után, hogy erőssen megizzadjon, azután házához vissza térvén feküdjék-le nem hideg ágyba; a' sebzés ezután magára bégyógyul.

A' Fejérnépnek elég 2. tojás és 2. gyúszúnyi rothadt por; a' 11. esztendón alót lévő gyermeknek 1. tojás és 1. gyúszúnyi por. —

Nagyobb bátorságnak okaért, nem árt másnap reggel is éhomra mindazokat elpróbálni.

62. b. Veszedelmes szokás télben sütő kemenczéből, pálinka főzéből égő szenet vinni a' házba, a' ház közepére táiban letenni, v. a' tserespebe önteni, 's a' meleg megrekesztésért a' kúrtót bédugni 's úgy fekünni le, kivált ha még az ablakok is bé vagynak tsírizelve, az ajtó pedig szorossan tevődik. Az égő szén gőze által okozott szerentsétlen halálok igen számosságok voltak eddig; 's bár a' köznép megtanúlna ezzel okosabban bánni. Így holt-meg Na. Marcus Székben Makfalván 1830-ban Fazakas János 52. és leánya 22. esztendőskorokban, 's az anya is csak más nap jöhetete magához.

63. d. Hozának egy köz katonánét surgyén kezem alá, az ide való gyógyhajlékba 1830-ban Martius elején, ki magáról semmit sem tudott, hasa rettenetesen felfuvódva, mőjje és ábrázatya felpuffadva, a' katonák csak annyit tudtak

rólta mondani, hogy 6. órakor kiment a' ládegre egészenen 's kevés mulatás után hémment a' házba, 's elesett. Ekkor mondtam a' betegésznek Petri Sámuelnek, hozzan egy jó tekenő friss havat, 's rakja-bé a' meztelen hasat jó vastagon, de a' mejre és ábrázatra ne tegyen. — Petri telyesíté rendelésem, mely után annyi és oly bűdös szelek takarodtanak el, hogy a' házba maradni bajos lenne; a' has megszallott, mej és ábrázat meglohadt, a' katonané felült, megszóllalt, és azt mondá, hogy a' tűz előtt a' hasa igen megmelegedett, kűnn meghűlt, 's abból lett rosszszul. Én jó meleg pokrótzal takartattam, székfű theát itattam, és szélhajtó 's gyomor erőssítő tseppeket rendeltem, — két nap múlva mint egészségest elbontattam. —

1831-ben Májusban F. S. szolgáló 3. om nap tartó szakadatlan tsuklást kapván, gazdája mint Gyógy-Mester sokat követett-el mellette; de jó következés nélkül. Az én tanácsomra óránként jég darabotskákan egy egy tsep landanumot adott, 's tökéletesen elszűnt. Ezt még a' vakmerő hányásokban is foganattal próbáltam.

65. l. A' mérgekről való oktatások tudományos formában öntetve mondatnak: *Toxicologia*. — Egész és nagy foglalatosságu tárgy az Orvosi tudományban, 's méltóképpen itt elő nem adattathatik, hanem némely szükséges világosítások tétetnek.

Mi légyen *méreg*? szorossan és keréken megmondani bajos; mivel ugyanazon test egyik állapotjában lehet tápláló, a' másikkban orvos-ság és méreg, p. o. a' ro's, és abból az anya-ro's. Míg hát jobban meghatározatnék: addig a' Diététikai Kátékhézisben tett határozással marad az Iró, 's oda útasítja az olvasót.

A' *mérgek* míveikre nézve, a' tudós Frantzia Chemicus Orfilla szerént 1.) *Rothasztók*, *Septicumok*, melyek az ép testben rothadási forrást gerjesztenek. 2.) *Kábitók* tsupán. 3.) *Kábitók és rágók*. 4.) *Rágók*, *rontók*, *összehúzó*k.

Nem helytelen felosztás volna még ez is: 1.) Olyan mérgek, melyek az előhozó, 's önkifejelő tehetséget bántják inkább. 2.) Olyanok, melyek az ingerelhetőséget és 3.) melyek a' velóket vagy érzőséget illetik. De nints külön nyalábolva az emberben az előhozóság 's önkifejelőség, az ingerelhetőség és az érzőség; hanem egyé vannak *bárde* szövefonva, vagy inkább öntve mindenek, 's együtt tévén egy egészszet, midőn bántatik az egyik, bántatik a' többi is. Úgy is látszik, mintha ezen három tehetségeknak felelnének-meg az orvoslás három képviselő bajnokai: az elsőnek a' hánytató; másodiknak az érvágás; harmadiknak az opium. De itt sints kirekesztés. —

Itt még az jegyeztetik-meg, hogy meglett embernek méreg ellen legalkalmasabb patikai hánytató, Ipecacuanha gyökér pora egyszerre

20. vagy 30. gran, 's ha szükség, több is; vagy fejer vitriol, 2. grántól 10. gránig, 8. lótvízben felolvasztva, — egy vagy két, legfeljebb három ízben, fertály óránként mind bévenni. Tudni való azonban, hogy a' hánytatónak ideje addig legyen, míg még gyomorban a' mérég, azután szelid italok következnek, p. o. sálep, fejer mályva-gyökér, 's több hasonlók főttyei. —

A' Diétetikai Kátékhézis 24-dik lapján az 1-ső kérdésnek: Miben áll az emberi élet? megint a' 32-dik lapján a' III-dik kérdésnek: Hát a' borvizek hasznosok é? világosítása 's magyarázatja szélesebb kiterjeszkedést kívánván: azért ezen magyarázatot a' lapok's kérdések szerénti rendből kihagytam, 's külön tenni jónak láttam, 's így született az alább eléadandó két értekezés: az Életről és a' Savanyúvizekről, melyek közül lássunk előbb az életről.

A Z É L E T R Ó L.

2. Mó's. XXXIII. 23. *Hátul meglátsz engemet, de az én orczámat nem láthatod.*

Az embernek tsak részszerint való ismeret engedtetett; azért is az értelem két fő állatásokkal, mint tsalhatatlanokkal vezérli őtet minden szövevények között. Az egyik ez: *Nintsen semmi elegendő ok nélkül, vagy okozat nintsen okozó nélkül.* A' másik: *két egymással tökéletesen ellenkező allítások ugyan azonról, s egyszersmind meg nem állhatnak.* Az ilyen mondatik *lehetetlenségnek*; de az a' mi-ben ellenkezés nem találtatik, *lehetőségnek*; a' lehetőség bételyesedése *lételnek*; ennek példányban kinyomott egysége *lévőnek*.

A' legegyszerűbb létel is, melyet tapasztalunk, két különböző iker-erőt nyilatkoztat ki. Az egyik a' *kiterjeszkedő, távoztató, eltasztító erő*, melynél fogva a' dőlgeknek részei egymás mellett, felett vagy alatt helyheztetnek; külsője mondatik térnek vagy hézagnak (spatium); belső oka pedig melegnek. A' másik: *az összehúzó, szorító, együvértartó erő.* Az ellentállás tartóssága neveztetik kívülről időnek (tempus); belső oka pedig nehézségnek.

Test immár a' kiterjeszkedő, összehúzódó részekből álló valami. De valamiképpen testet erők nélkül, éppen úgy erőket magokra tapasztalni nints alkotásunkban; tunya erő pedig már magában ellenkezés. Az erőknél fogva minden testben lakik eredeti milyen és mennyiségi különbség; el-annyira, hogy a' hányfélék a' testek, annyféléképpen légyenek az erők módosítva, a' honnan aleróknak is neveztetnek.

Minden test és jelenés inkább vagy a' tér, vagy az idő tizimje alá tartozik.

Az emberben az *épség és szépség* áll a' tér mértékeinek egymáshoz diszes illésében és teljességében; az élet és egészség az idő három szakaszszainak egymásba való tsendes szakadásában; vagy a' Bóltsekkal szólván: a' jelen a' multtól megterhesedvén, szűl jövőndőt; a' betegség pedig, mint elmódosítása a' testnek és erőnek, most a' térhez, majd az időhez tartozik inkább. — A' betegségek közül a' lánzzatok (inflammationes) térbeli betegségek, p. o. a' veres himlő tsak egy pont; a' skárlát és orbántz rendszerint színbe esnek; de a' kelevények benn erednek; a' fázfülésben (febris, hideglelés) a' fázás a' fülésbe vagy forróságba, e' pedig az izzadásba zavaroson szakad belé, 's tartozik az időhez; a' gyógyúlhatásnak pedig pontya vagyon mind a' térben, mind az időben, melyen túl a' betegség gyógyúlhatatlan. Valamiképpen a' takáts fonalai két nyüst nél-

kül vászonná nem szótethetnek: úgy a' dolgok hézag és idő nélkül jelenésekké nem lehetnek, mivel azokban fogadtatnak.

A' létel három sórai.

I-só *Magában határozódó létel, szaporodóság nélkül.* Föld, tűz (az az meleg és világosság együtt), víz, levegő tsak annyi ma, mint volt az első kezdetben. Földünk zavaros habartsának külömbféle részei a' nehézség törvényei szerint szállottak-meg; az előhozóság, termőség a' tsendben, békében és setéttségben, annak színén ülepedett-meg; a' meleg hajtott kifelé; a' magossabb részek is megszikkadtak; a' vizek árkokba szállottak; így készült-el a' természet arra, hogy önkéntesen előhozó és termő legyen, 's lett a' termő természet; élőhözománnya pedig mondathatik természet öntermésinek, melynek örökségül jutott az *előhozás* (productio) a' magban, gyökérben, tojásban és nedvben, 's a' kiavúlt részeknek megint előhozása (reproductio), 's mintegy kifejezése. — Minthogy pedig semmi növény (plánta) vagy állat ki nem formálódhatik föld, meleg, levegő és nedv nélkül, mondatnak azért éltetőségeknek, vagy éltető valóságoknak. — Az ásvány-példányok azt mutatják, hogy földünk nagy és nevezetes változásokon ment legyen keresztül.

Ezen lételhez tartoznak még az égi testek is, a' mennyiben nem szaporítanak; hanem a' mennyiben az ember létébe, sorsába bé nem folynak, ide nem tartozhatnak, és akármely égi jegy alatt születethetik az ember.

De a' nap és hől béfolynak földünkre, annak termékenységére, a' növényekre, állatokra, azoknak egészséges vagy beteges állapotjokra; különösen a' hől befoly a' tenger vizére is; de sem a' nap, sem a' hől fogyatkozása az emberi sorsban rosszat nem jövendőlnék, mivel mindenek a' megállított megkellenniség törvényei szerint léznek. A' megkellenniség bételyesedése bizonyos módosításban mondatik az emberre nézve sorsnak, vagy fátnak.

2-dik *Gyökérről kihajtó létel, szaporító-sággal, 's nemi fentartással.* Ezen lételben a' kristály öntés 's formálódás az iker (egyszerre született) erők feleslegességéből kihajt, és a' hől tökéletességre mehet, felyebb nemesítve, hím és nyöstény szálakban jelenik-meg, 's úgy tart házat neme fentartására és szaporítására. A' növénymagnak tökéletességre kell menni, az az érni 's keményedni, hogy kikelhessen és teremhessen; mert a' tejes búza — 's törökbúza szem soha termő nem léssen, melyel az állati foganszástól és szaporodástól örökre különbözik. Az elhintett mag a' nyirokban 's melegben, árnyékban 's nyugvásban egyneműsége hozá-

lik 's öntetik, melyből az őnn formálódás egyszerűen hajtya-ki a' plántaságra szükségeseket, u. m. a' izöveklő gyökeret, a' nedvességet szívó hajszaí gyökereket; felfelé pedig a' tápláló nedvességet tetőig szívó hajszaítsóket; a' levegőből savany nemzót bélehellő 's a' gyökérre szolgáló rekeszes tsóket; viszont a' szénsavanyt és víznemzót kilehellő porusokat. Meg kell jegyezni, hogy a' plántai felszívás különbözik az üveg hajszaítsó felszívásától; mert az első élet míve, valamint szintén az élő porusokon való kigőzőlgés és bélehellés is.

A' táplálásnak és lehellésnek következése a' növés, a' melytől vette nevét a' növény; ezeknek következése a' maga idejében való virágzás és magzás; de az a' nedvesség, mely felszívatik, viszen magában felolvasztva, az anyaföld tulajdonsága szerint, egyebek közt föld és sós részeket is; hanem míg a' fatetejére érne, változik tulajdonságában édes vagy keserű, tápláló vagy mérges nedvé, éppen az edények, mint élő műszerek által, az időjáráson kívül, mely hatalmason befoly a' növényekre, mint a' plántáknak különbféle nedvei mutatják, 's hoznak új részeket is élő, minémű a' kovaság. Minthogy ezek így tapasztaltatnak a' plántákban, tulajdonittatik nékik élet, 's mondatnak élőfáknak, állapotjuk pedig egészségesnek vagy betegesnek. Megjegyzést érdemel, hogy a' vízi plántának melege nagyobb mint a'

víze, és a' fenyőfájé is, mint a' levegőjé, a' honnan gyanithatni, hogy a' kihajtó meleg a' plántaságban nevezetes módosítást szenved.

A' mennyiben az emberben a' fennebb írta az 'ő módján előjönnek, tulajdonittatik nékie plántái élet. —

3-dik *Elszabadult létel szaporítóssággal.*
Ezen létel caracterei független mozgás, érzés, meleg-nemzés, belőlről kifelé munkásság, a' külsőnek ellentállás, 's azokkal megvívás, a' szaporodásban némifenntartás, és mondatik állati lételnek.

Szükség ezen lételről a' következőket előre megjegyezni:

a.) Az állati meleg, melyet az állat kotol, nem ellenkezik a' természet közönséges melegével, sőt attól fogyatkozásaiban jóltévéleg segedelmeztetik a' betegségekben; különbözik pedig attól sok tekintetben, nevezetesen kötött mértékében is az állatok neme szerint, és nemesezhető; ezért vagyon még az állati anyának is kebelében melege magzatjához egy ideig; az embernek pedig azon felyül az izmérethez, az igazhoz, helyeshez és széphez. —

b.) Mennél finumabb, mennél többféle az állati műszer, 's célznak megfelelőbb az egységi alkotmány: annal tökéletesebb az állat is, vagy annak kinyilatkoztatása; de mennél együgyűbbek, kevesebbek azok, annál közelebb járnak

a' plántához, 's részei könnyebben kinőnek, 's meg éléhoznak.

c.) Vagynak állatok plántái characterrel; vagynak plánták állati characterrel, és vagynak testek, melyek mind a' kettőhöz egyaránt tartoznak. Ezek nem kivételek, hanem öszvefogalók a' természetben.

Plánta és állat menyezői idejét megvárja, rendét tartja, és azt módján gyakorolja.

Az állati legeggyűbb származás az öntési, melyet így vihetni véghez: meríts egyik edényedben tiszta esővizet, a' másikba tégy plántai martalékot, 's öntsd-meg lagymatag esővízzel, a' harmadikban áztass állati martalékot; mind a' három edényt tedd tsendes, békés, setét és meleg helyre; de jól megőrizd, hogy ezen pihenésekben 's tsendes pe'gésekben meg ne háborittassanak, új víz hozzájuk ne töltsék, 's martalékkal is ne elegyítettessék, mert a' tsendes öntő-formálódás (plasticitas) megzavarodik.

Nem sok idő múlva ezen tengerek színeén, minekelőtte megtisztúlnának, mozgást, nyüsgést vehetni észre, melyet apró hójagotskák tesznek, és a' mi mozog állat, 's mondatik öntési állatnak, vagy ázalék féregnek. Ezek eveznek az ó tengereken, mint a' rétze a' tóban, elé is, hátra is, és nevedednek. Ezen hójagotskák félig gyapjasok, egyfelől szívnek felfelé táplálót, másfelől levegőt húznak-bé. Keresvén

a' napot egy része megszöldül, evező gyapjánál fogva megakad, 's mint valamely száron gyökeret ereszt, 's lészen plánta az eredeti állatotskából: — a' más része szerentséesebben evez, elevenedik mozgása, teste nő, színe zöldül, némelykor verhenyős, máskor sárga is, 's már nem hőjag, hanem forma szerint állat. Így válik-el azon egy méhnek gyümöltse, és ágazik kétfelé az egyneműség, 's formálódik a' plánták és állatok iker országa. — A' legjobb parányimutatók után minden öntési állatok között legparányibb az úgy nevezett *Monas Termo*, 's még ezen is bőr kiütések vétetnek észre, és a' midőn megbetegszik, meg is hal.

Az új nemzésnek felyebb említett feltételei között, kivált szellőtlen helyen, zöldellik a' penész a' kenyeren, mely valóságos puja zöldellő 's virágzó erdő, 's igen ártalmas; úgy tartatik, hogy ez köti egybe a' formátlan lételt a' virágos mezővel.

A' mi pedig a' levegőt illeti: tapasztalások után nem csak veres esső, veres hó, és veres jégesső formálódnak a' zivatarban, hanem még *infusoriumok* is (*organismus meteorus*), u. m. a' *Protococcus kermesinus*, *Uredo nivalis*, *Lepra kermesina*, melyek a' nap világosítása által megeleveníttetnek, vagy hínárrá változnak; ha pedig kőre hullának, akkor is oly tűneményt mutatnak, melyet ha megönteszsz lagymatag esső vízzel, felelevenednek;

midőn a' nap világánál vi'sgáltatnak, úgy lát-szik, hogy piros vér golyobisok szövettenek egybe nyálkásság által.

Az öntési tökéletesebb formálódásra befoly az írtakon kívül a' martalék neme, az éghajlat, a' tenger színe felett való felemelkedés és a' síkság.

Az öntési új telepek, melyek állatokká feljebb tökéletesítendőek a' tudós/vi'sgáló Gruithuisen szerint elváltoznak:

1-ben *Hártya bőrűekké*, vagy lágy hajúakká, (Mollusci, Weichthiere).

Ezekben az alkotmányi szótettség egyszerű, a' kotsonyásság igen egynemű, a' honnan az elveszett tagok könnyen és hamar kinőnek. Némelyeknek evező gypjai, másoknak érző szarvai, vagy ezek helyett többnyire látó szemei vagynak. Ezen familiából valók az édes és a' sós víznek minden habarnyitzái (polypus), táplálót szívnak szájokon is, melyet gyomrokban megemésztene, a' szükségtelet vagy ártalmast azon is vetik-ki, mert gyomrok vakon végződik, nem lévén semmiféle belek; a' levegőt is azon nyersen bőrek egész színén szívják, más lélegzőjek nem lévén, de száron mint plánták póráztatnak. — Az emberi testnek polypusai, sümöltsei, nem tartoznak az épséghez és szépséghez.

2.) *Változnak nyűvekké* (vermes). Ide tartoznak a' geleszták nemei és fajtái, különö-

sen a' kurta geleszta, a' gömbölyég geleszta, mely hím és nyőstény (androgyna) egyszersmind, 's magából szaporítja magát, élőt szülvén; nem különben a' lapos geleszta, melyből tsak egy tökmagnyi belé szakadván megnő, mint vólt, singek és ölek hosszúságára. De példa vagyon arra is hogy az erős főfájásban ötven nyűvet is láttanak kimászni az orrból, mely hihetősen ázaléki formáltatású nyű lehetett.

3.) *Metzésűekké vagy férgekké, bogarakká (Insectum)*. A' tökéletesedés felsőbb lépcsőin álló állatok, szépen is mondatnak *repülő virágoknak*. Innen magyarázható, hogy az ember gyomrából terpentina olajra Insectumok burokjai hányattak-ki (tenebreo molitor, musca grossa). A' munkás méhnek nints neme, az anyaméh tojik, tenyészővé a' here teszi. Az ifjú méh töstént munkássághoz kezd, készít mézet és mézsavanyt. A' kőrösbogar égető nedvet készít; mások bűdös nedvet, epét, a' dará's mérges mézet. Ezen fajtájú a' fatetű, a' hamúféreg (aphis), ennek egyrésze repül is, a' más éretlen, 's tsak tojássában marad, a' hová tojatik, 's későbbben kikél, midőn megéri. Ezen familiában az elveszett részek már nem igen nőnek-ki, de annyival szorossabb az átalváltozási törvény. Előbb tojás, ebből leszsz állortzás pondro (moly), ebből pupa, némelyekből azután a' metzésű állat-bogar, azután már nem is eszik, hanem abban jár, hogy nem-

zettiségét a' jövendőnek is átplántálja, 's azzal magát kiélvén, végső álmra bocsátkozik.

4.) Az öntésiekből fel éppen azokká, melyek *kemény hajuaknak, kéreg bőrűeknek*, ha tettzik, *pántzélosoknak is* neveztetheknek. Igazi öntési állatotska a' *Ciprides*, melynek tökéletes kopotyúja vagyon, mint a' ráknak; mások kopotyúfedelesek, lélegzelnek, vér is kering benne, szájok, gyomrok, kiemésztő alfelek vagyon, hasok belső szívéen velő szálak nyúlnak, vagyon agyvelejek is. Ezekben sokkal tökéletesb a' velő alkotmány, mint a' metzészűekben, az az, a' bogarakban; vagyon nyelvek, szemek, halló műszerek, érzőszarvatskáik tapintani; fogaik gyomrokban, epéjek belekben, néhol máj nélkül, egy szívűek tökéletes vér keringéssel. Nyilvánóságos benne a' két Nem, a' nyösténnek tojássá testin kívül, a' farka vagy lapátja alatt vagyon; leszakasztott lábai kinőnek; a' bakok pántzélos boritékjokat levetkezik Májusban és Juniushan, a' nyöstények ősszel, még gyomrok is új formálódik: ez már az esméretes *rákok* neme.

Az öntésieknek, vagy ázaléki állatotskáknak ideig meddig bévégződött sorok.

Következnek a' halak, mivel nyilvános az ízekre osztott hátgerintze, melyben velő vagyon zárva, némelyekben nagyobb és kisebb agyvelő; a' két helyen élők; a' tsuszómászók;

a' madarak; a' négylábú madarak; a' tsetses állatok mind feljebb vagynak tökéletesítve.

Felyebb, mint az elé hozottakban, találjuk különösen a' lehellés, a' táplálás alkotási készületeket, a' velő alkotmányt, és így az életet az ő tökéletességiben — az emberben, mint egyben kinyomva, vagy öntve.

Az ember egyik fele nézi a' földet, az az a' végességet; a' táplálás, a' lehellés, tüdő, vérkeringés, sziv, gyomor, belek 's a' t. által felvérszi a' földieket, és sajátosítja időre azokat; a' más fordul a' véghetetlenségnek: e' végre vagynak ő benne az agyvelő, hátgerintzvelő, és a' hasivélőtske; a' mi ezekben felséges, a' mi belső, azt mi nem látjuk, azért tsak is a' külső haján pepetselünk. Az állati test felfejtetésében e' következő alyazatokban végre megállapodtanak: Életlen levégő, azotum; savany-nemző, oxygenium; víznemző, hydrogenium; széniség, carbonium; mésziség, calcium; fosforus; vas és kénkő. Váltak-ki ezekből egybefoglalók, 's megkeményítők, az állati enyv vagy kotsonya, a' tojás fejére, hús rostyikák. Lettenek ezekből tsontok, portzogók, szarvnéműek, bőrafatti retzemív, szálas húsak, edények, hárttyák, inashúsok, 's kötők. Vagynak ezekből az emberben maga testét 's létét, nemét fenntartó, kiújító, kifejelő, 's az ingerlőség, érzőség osztályos alkotmányi.

Lehellés kezdete, közepe és végezte a' formáló élet osztályos munkásságának. Mag, tojás, öntésiek, plánta és állat, állati 's plántai martalékok pe'sgó forrásai mind lehellenek. Az alsó rendű állatok egyenesen, 's közbevetetlen szívják a' levegőt, és nem a' vér forgása útján, mivel elég kitsidek arra, hogy a' levegő savanynemzőjét felfogják, és kitseréljék romlottal. Mihelyt pedig az állat nagyobb, már akkor szükséges a' vérforgás, hogy a' táplálók fogatosok lehessenek, akármely úton essék is meg annak bévitele, a' testben való elterjesztése, 's a' gyúló részeknek a' testből való kiigazítása. —

Ezekben észre lehetett venni a' lélekzelésnek is lassú 's felyebb való tökéletesedését, mely az emberben legtökéletesebb. Innen esik az, hogy az alsóbb állatokban a' vér fehéres, sárgás, veresses, kitsiny melegségű; de a' felsőbb állatnak szép piros, mivel az ifjú vér rakodva indul-ki levegői savanynemzővel (oxygenium), de a' melyet forgásában a' vér mindenütt szükség szerént elhagyogat, és a' helyett a' kiavúlt, vagy kiégett részeket felvévén kiviszi, hogy szűrőiken kiürítettessenek, minéműek a' lehellés, gőzölgés, vizellet, 's a' t, melyek minden idejűekkel, 's mind a' két nemmel közök is. Vagyon még fehér vér a' piros vérben is, de a' mely különbözik a' gyomor és bél téjneműjétől (Chymus et Chylus); ez, az által lészen, hogy a' különb-

féle eledelek, táplálók egyneműsége változtatnak, a' testhez hasonlóíttatnak, hogy inkább megragadván jobban is táplálhassanak.

Midőn a' táplálásról vagyon szó, akkor kettőt kell vi'sgálni, a' *tápláló eledelt* és azon *alkotmányt*, melyben az eledel a' darálás, keverés után kifőzetik, tisztáltatik, hogy tökéletesebben tápláltathassék a' test, mely alkotmányt tészik a' száj, gyomor, belek 's a' t. együtt. —

Legjobb, legalkalmasabb táplálónak az, melynek saját alkotó részei legközelebb járnak a' táplálandó testhez. De a' mely test sem a' természet kezéből nem azon miséggel, hanem különbözővel jó-ki, sem a' sütés, főzés mestersége által oda nem közelítettik: az vagy betegítőség, vagy ingerlőség és orvosság, vagy talám a' távozás mértéke szerint méreg is. Vágyanak táplálók orvossági ösztönnel, és orvosságok táplálói miséggel bírók; minden tápláló előbb fogyatkozást potol-ki, azután ösztönöz. —

Nem táplál a' kámfor, nem a' mustár, a' torma, de ingerlő szerek. Törvény vagyon az erők között, hogy hasonlók hasonlókhöz vonódjanak, a' különbözők egymástól visszataszítottassanak. Nem tarthatni közönséges táplálónak, hanem csak helyhez kötöttek az Oronoko folyóviz mellett lakozó Ottomákon nevű nemzettség agyagpogácsáját, melyről tudósított B. Humboldt Sándor Úr déli Amerika északi ré-

szén tett útazása leírásában; nem az egyiptomi papiroos kenyeret, mely a' Nilusnak kiterjedett álló vizében emelkedik-fel, 's botjai kiterjednek, gyökere megehető, a' 'Sidók neveztek Harothnak, a' magyar fordító pá'sitnak. Esa. XIX. 5. 6. 7. Mátyus Diétét. I. Dar. 97. 2.

Minden állatnak alkotásához illő eledelének, és táplálójához alkotott megemésztő készületének kell lenni. Ebben nyilvános különbség is találtatik a' habarnyítzától fogva a' legfelsőbb állatig. A' táplálódás az emberekben is különböző; nevezetes az, hogy az ember-tsira legsebessebben nő és táplálódik az anyai méhben, 's tsak a' születéshez közelítéskor tettszik kevésbé megállapodni; ezt azért jó megjegyezni, hogy a' mi a' méhben elmúlasztatik, az szinte kipótolhatatlan. Példa lehet erre II-dik Lajos Magyar Király. De a' születési első 6. hetet 6. hónap; az első 6. hónapot 6. esztendő is alig pótolhatja utánna. Igen keveset fog a' jobb tápláló is a' vénységnek idejében, mert már ekkor a' test veszti atyafiságos húzódását a' táplálóhoz.

A' lehellés és a' táplálás szoros függésben való lételeket értésünkre adja alkotásunk. Az orr a' szájjal tőszomszédok, a' lehellő síp előtt, annak háta megett a' nyelő tsó; a' mejj szekrényében a' tüdő, ez alatt mindjárt a' has üregében a' gyomor. A' tüdő folyton folyó tsereberelés piattza; a' savanynemzővel telyes leve-

gő ott háromfelé oszlik, a' kiégett széniséghez adván magát formál szénsavanyt; más része a' gyúlasztó víznemzővel egycsúl, és gőz formában vízzé válik, melyben a' szénsavany feloldva kileheltetik; a' harmadik a' tüdő hártyáján által a' vért megrakja, megújítja, pirosítja.

De mitsoda szolgálatot tészen a' vér az állati, 's különösen az emberi testben? szüksége sebbet mint sem a' nélkül élni, 's többfélét, mint sem könnyen eladni lehessen.

Nem fogja tsudálni senki, hogy a' régiség az életet v. lelket a' vérben kereste; nem azt, hogy a' nagy tudományú Hufelánd Úr a' vértékozlás ellen oly forrón kikölt. Ugyan is a' szerfelett való vérbőség ritkább a' fejer hollónál, 's tsak havasiaknál is lehet inkább találni. Egyetlen egy elhibázott érvágásnak kára sokszor kipótolhatatlan. A' vérnek nevezetes nemes része az, mely neveztetik *Igazgató Léleknek* (spiritus rector), és a' *meleg*, melytől vagy on a' teliség (turgor), azért leszen a' vérfolyásokban kihülés, elhaloványodás. A' külömbféle táplálókból készül az egyféle gyomor és bélbeli téjnépműség, ebből vegyittetik oly mőségű vér, hogy a' velő és a' tsont is abban táplálóját fel találhassa 's magához vehesse.

A' betegségek nemzésében nem utolsó a' vér; a' vérnek részei bőltsen egymáshoz illő mérséklésben vagynak megállitva, és a' változás nem maradhat következés nélkül; nem ma-

rad, midőn miségi változást szenved. Ha már előre megtsámperodott a' vér, úgy a' belőlle választandó külömbféle nedvességeknek is tsípőseknek kell lenni; mutatják a' sokféle fokadókok, fekélyek, kisebesedések, hideglelések. Az igazság itt látszik állani: a' jó miségű téjné-műségből a' jó erőben lévő edények készítenek jó minéműségű, elegendő mennyiségű vért; természetes, hogy a' véretlenség, a' véresség, a' tsípósság, a' megelőzött változásoknak következesei; edények és vér egymásnak megfelelnek. Úgy is látszik, hogy esetek vagynak, melyekben most a' választó 's készítő edényeket, majd a' nedvességeket inkább hibaztathatni.

A' sor hozza magával a' velő alkotmányról is esmerettség kedviért keveset megemlíteni. Idő szerint nem az agyvelő első az állati velők között, hanem a' hátgerintzvelője; nem is a' szív, hanem a' máj, 's azzal szembe a' tüdő, mely szolgál ideig óráig szív gyanánt, míg nem azok kiformalódnak; az embertsírai lehelés, úgy a' vérkerengés nagyot változnak a' születéssel. A' velő hajt felfelé, 's kivirágzik abból az agyvelő, ebből formálódik a' fő; a' hosszukó velőtskéből, és a' hát velőjéből nő-ki a' mejj, a' has, ágyék, és ezeknek belső részei u. m. a' lép, a' belek, vesék, a' vizellő hójag, és a' nemet megkülömböztető részek; az élet kezd mind inkább kinyílni, 's tökéletesedni. Meg kell jegyezni, hogy a' habarnyitzában hij-

jánozik még eddig a' velősség (formába öntve), és hogy azon felyül kezdődik. A' haskéreg belső színét hol egy, hol több velőszálak futják be; a' midőn különösen az emberben éppen ezen osztály a' hátból jövő szálakkal tökéletességre kiformált fonadékokat, götsöket, elágazásokat mutat; itt van az a' nevezetes *hasi velőtske* is a' szív gödrén alól, mely *naphosszorújának*, *fonadékjának* is neveztetik, melynek épségétől függ az egész testnek rendes tápláltatása; erről a' viczéskedő velőről mondatik, hogy az agyvelőnek betegségi tehetetlenségiben lát, hall, és tudja még azt is a' mit soha nem tanúlt volna a' beteg. Az ezen fundálódó hírelt állati Mágnetismusban koránt sints az és annyi, mint híreltetett; de hogy abban nevezetes valami vagyon letéve, arról meggyőződött az Író. Illik a' választott mondás az állati magnetizmusra is.

Éppen a' velős alkotmány is az, a' miben az ember felyül halad minden állatokat; azon kívül abból formáltatnak a' vért és másféle nedvet vívő edények, a' lélekzelésnek élő fúvói, melyek éltető levegői kiégett széniséggel bétseréltetnek. Materiáson a' velős alkotmányból formáltatnak a' külső és belső érzékenységeknek minden kimagyarázhatatlan műszerei, eszközei, melyekben fő dolog az épség, az érzés tisztaságaért; szükséges a' külömbféleség is, és a' sokaság; ezek azért hogy a' lézagban fog-

lalt dőlgeknek mindenféle formái, és az időben folyó változások által érdekeltethessék.

Az emberi méltóság tetejére vezettetik, 's jut-el az ember az értelemmel és érzéssel egybekötött tagzó beszéd által, mely az emberen kívül egy állatnak is a' földön nem adatott.

Úgyan is az ember éppen a' velősség által belőlről, az egység lelkes közép pontjából, úgy vagyon igazítva, hogy:

a.) Érdekeltetvén, vissza munkálódás serkentessék-fel; így az az érzés sokszor megújztatik, a' megújítás eszközei éppen az érzékenység és a' mozgás eszközei; így azon egy, ha sokfelől illettetik, sokfelé is kell hogy ellentáljon, 's visszazafeleljen.

b.) Annyi közül tsak egy illettetvén ellenségesen vagy kedvesen, mindenik és az egész megérzi; és egyik ellentállásra kényszerítettvén, mindnyájan az ellentállásra felkelnek; nevezetesen ez mind a' betegítésben, mind a' gyógyításban.

c.) Az állat sokfelől való érdekléseket foghat-fel, melyeknek nem tsak hogy tartósabban, 's nagyobb erővel ellentálhat, hanem még vissza is munkálódhatik, mely végre felkólti a' képzelődés megújító tehetségét, a' külső és belső érzékenységeket, 's születik a' gondolat.

d.) Valamint a' külső dőlgek, a' hányak, annyiféle bényomatot tesznek: úgy annyiféle ellentállásra találnak, és annyiféleképpen módosított visszatörést is okoznak.

a.) A' velősségbe öntött erő eszközül lehellést, vérforgást, táplálást, és ezek nemzik az állati testben az eredeti meleget határozott mérték között, melynél felyebb nem hág, és alább az épség vonásai között nem száll.

Mennél tökéletesb a' velős alkotmány, annál ravaszabb az oktalan állat, és annál okosabb az ember. Malacarne azt írja, hogy egy eszelős ember agyvelőtskéjében 300 rételétet, vagy barázdát számlált; de egy más értelmes, elmés emberében 800-at talált. Vagyon az agyvelőtskében, egy szépen kilevelezett előfának öntött képe, melyért osztán életelőfája nevet is nyert; de vétkek külön eszközlői nintsenek.

Első kezdet tehát a' velősség, abból formálódnak a' külömbféle műszerek, azokat egymással egybekötik a' velőfonalak és az edénykék, melyek viszik a' lélegzésre 's táplálásra szükségeseket.

Az emberi belső egység három osztályra szakad, u. m. lenni, akarni, tudni. *Vagyok* az, a' ki tudok és akarok; *akarok* lenni és tudni; *tudom* hogy vagyok és akarok; és ez három elváihatatlanságában áll az emberi élet. *Vagyok* mint plánta; *akarok* mint állat; *tudok* mint ember. Egy az élet, egy az értelem, egy a' valóság, és a' három egy az emberben. A' gondolat, élet és tselekedet egyszersmind *vagy*on.

Az emberi egységnek még más fel osztása is lehet az erők szerint: t. i. a' táplálás, lehellés, az élet és Nem fenntartó részek világoson csak földiek, és engednek a' *nehézségnek*; a' más rész, mely szállásol a' velőkben, felelyebb siet, és ez a' *lelkiség*.

Továbbá az emberi egység osztlik kétféle állapotra, u. m. *egésség és betegség* állapotjára.

A' tökéletes *egésség* tsupán a' megoszthatatlanság pontjából képzelhető, midőn az en három osztályi egység, külön külön mindenik a' maga székét megtartja, és egymás közt is az egyarányúság az ingások közt el nem vétődik. Közöséges értelemben is egésséges az, kiben a' felsőbb és alsóbb osztályos részek nem hijjánóznak az élet idő szakaszzaiban, a' Nem különbsége szerint; minden munkásságok, meljek által a' személy épen, 's a' Nem is fenn tartathatik, tsendesen, mértékesen telyesítettnek. *Betegség*, alólról kezdve: midőn az egységek külön magokban, miségekben, és mennyiségekben meghasonlanak, és a' tzélszerintvalóságra vagy elégtelenek, vagy még ellenkezőkké is lesznek. Felyúlról kezdve pedig: midőn az emberiség állatiságra, ez plántai állapotra aláztatnak. Közöségesen betegségnek mondatik az az állapot, midőn a' felsőbb és alsóbb alkotóság, annak részei, akár külön külön, akár mindegyütt, alászállittatnak, melynek oly zavarodás a' következése, a' milyen az egésséges állapotban nem

szokott lenni, és a' mely által a' belső tessen-
desség, az egymáshoz való mértékesség is meg-
háboríttatik.

Formálódási gyógyíthatatlanságok a' belső
részek eltévedése, nevezetes részek ki nem for-
málódása, vagy feleslegség, p. o. a' kétfejűség,
melyeket közönségesen tsudáknak is neveznek;
nem egésség a' nemző részeknek idő előtti éré-
sek: ilyen az, melyről tudósít a' tudós Pro-
tomedicus Lenhossek Úr, hogy látott Magyar
Országban 1813-ban egy 10. hónapos leányt, a'
kit rendesen járt a' havi tisztulás; ilyen volt
Angliában egy Johan Flins South nevű Fiú, a'
kinél születése után 4. napra a' szemérem rész
azon értségre jutott, mely szokott lenni a' 18.
esztendőseknél, sőt hetenként egyszer igen gyen-
gítő álmot is látott, azért elméjében nagyon
gyermeki volt. Valóságos példánk vagy a'
férjfiui viselősségre is Bissen Amadéban, a' ki
tökéletesebben hordozta terhét szíve alatt, mint
más anya, 's azt meg nem szülhetvén, 14 esz-
tendő korában sorvasztó betegségben megholt,
1804-ben Pári'sban. Nem volt Amade apa, nem
anya, tsak anyai padmoly, mely volt a' gyo-
mor háta megett külön. A' tudós Chaptal Úr is
ebben szemmel látott bizonyság. Volt Marseille-
ben egy aszszony, kinek bal tőmbja közepén,
kívül felől tsetsbimbója nőtt, 's azzal 6. esz-
tendő alatt 5. gyermeket kiszoptatott.

Nem egészség az elmének időnap előtti kifejtődése. Lübeckben 1727-ben született Heinecke nevű fiú, a' ki 18. hónapos korában az egész új Testamentumot elmondotta könyv nélkül; a' következő esztendőben Históriát, Geographiát, azután Genealogiát, Nyelveket szerentsésen megtanúlt, de negyedik esztendőjében életének ki is száradt a' világból. Angliában egy Malkin nevű 6. esztendős gyermek holt-meg, a' ki Frantzia, Anglus, Deák nyelveket, Geographiát és rajzolást tudott.

Minden változásai az életnek az ok és okozati függés szerint lesznek, és az a' minek életi betse vagyon felvétetvén az életre, általa meg is érleltetetik, a' megérés ideje betelvén, a' nehézség törvényre szerint, lehúll az ért gyümölcstől, hogy az új bimbózásnak helyt adjon. Velős magyar mondás az öregről: *ért gabonája volt az Istennek, és tsürébe takarítatott.* A' Diétának vége, 's a' Diététika is bévégeztetett ő réája nézve.

De mi az, a' mitől megfosztódik az ember, a' halál által? Az a' magosságos meleg, mely az ő Mónássát öntötte, melengette, érlelte, a' könnyűség törvényét követvén az ő láthatatlanságában, hátra hagyva mind azt, a' mi a' nehézségé. Mikor a' dolog valóra kerül, megtettzik, hogy étel, ital, levegő 's a' t. nem magok az élet, hanem képesen szólva, az élet

fejedelmi udvarában csak öltöztető 's vetkeztető szobaleányok.

De mi már az Orvos? Az Orvos az élet fejedelmi udvarában, annak óltára körül éjjel és nappal buzgósággal 's hívséggel készen állni köteles szent szolgál, ki vigyáz, hogy az égő méts, a' szövétnek ki ne alugyék, el se lobogjon, hanem hogy mennél hosszabban 's tisztábban világolhasson; de az ő világa is szintén úgy mint másoké, elalszik végre. — Ha még egyszer elő kellene ezen létel-formában állni: az Író megint Orvos szeretne lenni, 's előbbi egybeköttetésit kívánná visszanyerni.

A' SAVANYÚ VIZEKRŐL.

Diák nyelven minden ásványos víz, melynek csípőssége természeti, neveztetik *acidulae*-nak; hihetősen a' görög *Akis-tól*, mely hegyest, szúróst, csípőst jelent. Mi tartsuk-meg magyaráról a' *savanyú víz* nevet, ettől: *savany*, 's tegyük elejébe a' hely nevét, így: *Radnai, Gyergyói savanyú víz*; ne mondjuk pedig azt, a' mi nints: *borvíz*.

A' ferdő vagy természetes, vagy mester-séggel készítettett, 's mind kettő többféle: hideg, meleg, száraz, nedves; vagyon gőzferdő is. A' deák *balneum* vagy *balineum* szoros származtatás szerint: gond 's bánat elűzőt, nem ferdőt jelent.

A' Görög ferdőjét nevezte: *thermae*-nek, talám hogy ott inkább csak meleg ferdők voltak, mert *thermae* meleget téssen. A' köz beszédben a' hideg ferdőt megkülömböztetve a' melegtől nevezték: *lutron psychron*-nak, a' honnan: *psycholutruntes*, hideg ferdővel élők. —

Említik régi Irók, hogy a' föld kebléből részegítő ital is buzgott volna; de mivel hazánkban ily nem találtatik, e' dológ vitatás alá se vétetik itt.

Tagadhatatlan ugyan, hogy a' savanyú vizekre menést szerentsésítik a' levegő változtatás, időtöltés, gondnélküllét 's a' t; mindazáltal van a' savanyú vizekben kipótolhatatlan valami. Sokra ment ugyan a' víz bontzolása; de a' természet műhelyébe (laboratorium) nem szállott-le senki.

Hasznosabb volna minden savanyú vizet a' hegynek emlőiből mintegy ajakinkal szopni, 's nem poharazni: mivel mihelyt napfénytől 's levegőtől érintetik, azonnal változik szeszében. Szükség a' palaczkokat vele víz alatt tölteni, jól bétsínálni, napra ki nem tenni, éjjel vinni. A' dugatlan hagyás által szeszéből vesztvén a' sav. víz, vihetőbbé tételik, midőn a' palaczkokat kevesebbé hánnya szélyel. Vivés által elveszti a' sav. víz természeti vegyültsége mértékét, a' nehezebb részek leülepedvén, a' felolvasztók elrepülvén. Ebből érthető, hogy kevesebbé munkál a' sav. víz fejre, mejre; de annyival inkább gyomorra, belekre, az az, tisztít. Jól teszük, ha othon iszszák a' sav. vizet azok, kiknek agyvelőjek, tüdőjek gyenge, és tojulásra 's vérfolyásra hajlandók, vagy pedig belek kíván tisztulást; ha pedig az ilyek a' sav. víznek töviben vagynak, poharokat tartsák fedetlen, elegyítsék a' sav. vizet forró téjjel, mely azt nem csak gyengíti, de szelidíti, 's még táplál is.

A' sav. vízzel élőknek megkell gondolni következőket :

1.) Minden sav. víz nyers orvosság; azért jó gyomrot kíván, mely annak savát, bűdöskövét, földjét, vasát megemészthesse, magává tehesse.

2.) Innen a' gyomor emésztő erejét fenn kell tehát tartani szoros diéta által is; 's ha szükség, segíteni kell, gyomor-tseppekkel is.

3.) A' sav. vízi orvoslás mesterséges megbetegítés, u. m. a' mely alatt háborgás, tojulás, hideglelés forma változások, érzékenyedés, gyengülés tapasztaltatnak. Ilyenkor hát minden lelki 's testi erőltetést, gondot, vért sebesítő 's izzadásba hozó mozgást távoztatni, 'szükség.

4.). A' sav. vizek különböznek egymástól; azért nem minden betegnek egyaránt hasznos mindenik. Kinek p. o. hasznos a' szelid korondi sav. víz, annak árthat a' Homoródi, 's még inkább a' Gyergyói (*borszéki*); kinek pedig ezek használnak, annak elégtelen 's gyenge lehet a' Korondi.

A' savanyú víz jóságáról nem határozhat tökéletesen a' vízbontzolás; sokkal bizonyosabb a' tiszta tapasztalás. Ki borhoz ért, jobban megmondja kedvességét, 's erejét, mint a' szeszmérő. A' szelid 's tiszta ízű sav. vizeket, melyek inkább kézügyben is esnek, elmellőzni valóban káros.

5.) A' sav. víz orvosi ereje nem csak azon időre terjed-ki, mely mellette töltetik; hanem azutánra is darab ideig. A' sav. vizet illető diétának tehát, az onnani eljövétel után is, darab időre még szorossan ki kell terjedni.

Azon kérdésre: *mennyit kell inni?* háromfelé osztatott a' felelet.

1.) *Erős kúrában* annyit isznak, mennyit csak ihatnak, kupákról kupákra. Ez a' mód meglehet hogy valamely különös esetben valaha használhatott: de ajánlani telyességgel nem lehet. Az Író jelen vólt 1801ben a' Radnai sav. vizen, mikor egy sárpataki szekeres felszámitván, 14 nap alatt mennyit kellene meginni, napjában 2. kupájával, 's szombaton hozza fogván, hogy az egészet rövid idő alatt kiigya, mielőtt még mind kihhatta volna a' magára vetettet, vasárnap 2. órára meghólt.

2.) *Közép kúrában* annyit isznak csak, hogy gyomorbeli alkalmatlanságot ne érezzenek, az az: 4, 8, 12 oly pohárkával melyben van hat lot víz, még pedig mindeniket egymás után 8, 12, 15 pertznyi (minutum) időközzel. Ez a' kúra nem csak legközönségesebb, hanem legeszesebb is.

3.) *Kitsiny kúra* hónapokig, sőt esztendeig is nyúlhatik, napdnként egy két pohár szén-savi vasas savanyú vizet vévén-bé. Igen hasznosnak tapasztaltatott ez azokra nézve, kiknek érző velőik, véredényeik, belső részeik, tüdő-

jek felette érzékenyek ; úgy , kikben megrögzött a' nyavalya , v. a' kiknek hajlandóságok van reája , de még nem tört ki , mert ezekben tsirájában megfojtya e' betegséget , 's nem engedi hogy kikeljen ; hasznos végre azokra nézve is , kik a' másik kúrával éltek előbb ; annak jó következesit ez által alapithatják-meg magokban.

A' sav. víz kúrának ideje. Az erőss és közép kúra tsupán nyári meleg időben folyhat Jun. 15-től Aug. 20-ig , ekkor kevesebbé lehetvén félni a' hűléstől , mely a' főre 's mejjre tojúlást okozna , 's midőn az ember is érzékenyebb. Nagy melegben , mint 1820-ban vólt , mintha erősebb volna a' savanyú víz , inkább tsipi az orrat ; de gyógyerejére nézve másként van a' dolog. Az érczes , sós vizekben ugyanis több meleg van , mint az édes vízben ; még pedig a' meleg egybekötve értzes részekkel ; a' külső nagy meleg segíti az értzes részeknek elválását , melyek e' szerént , mikor iszsza az ember a' sav. vizet , szúrják orrunkat szétmentekben , a' helyett hogy a' gyomorban , belekben , véredényekben tétetődnének-le , 's ott mulatván serkenténék a' belső munkásságot. Nagy melegben nints miért duplázni a' ferdést.

Kitsiny kúra ellenben az esztendő mindenik részében folyhat. De legalkalmasabb reá a' reggeli idő , mikor egyfelől a' gyomor is magát kinyúgodta , másfelől a' víz ereje is inkább

meggyűlt, merengetés által még nem apasztattott. Ha lehet, kezdődjen felkelés után reggel 6. órakor, folytattasson tsendes mozgás alatt; az utolsó pohár ital után fél órával lehet kávézni kétszersűttel (a' kinek van). De a' gyengék, kik reggel bádjadtan, fáradtan kelnek-fel, mintha megverve vólnának, estvére pedig megélednek, elevenülnek; kik az éhomra vett hideg víztől gyomorfájást, görtsöt, szelet, fejfájást, hassíkúlást 's a' t. kapnának: mind ezek jobban teszik, ha elébb kávéznak, narants levél theát v. valami hasonlót isznak, 's a' felkelés után mintegy fél órával kezdik az ivást; 's akkor is tsak két három lótnyit egyszerre, 6, 8 percznyi időközzel, 's nem fenékig kiürítve poharokat, azomban az egész idő alatt felváltólag gyengén mozognak, 's megnyúgodnak. Ezeknek lehet kétfelé is osztani a' kiszabott innivalót; igyák-meg délelőtt annak felit, vagy két harmad részit, ebéd után három órával kezdvén, igyák-meg a' többit. Ha szükség, segíljenek magokon gyomor erősítővel is. Nem elég tsak maga idejében lefekünni, hanem szükség alunni és jól kinyúgodni magát; azomban ezt a' heverésig, döglesztig vinni káros. Kik hosszsan szoktak alunni, költessék-fel magokat öt vagy hat órai álm után, 's fogjanak kúrához a' megírt módon, 's mi elmaradt volna az alnásból, délután pótolják-ki; tehát éjjel alhatni két harmad, délután egyharmad

kávét. — A' legújabb időben vetélkedve úzték a' hideg ferdést Gyergyóban; tsak hogy meg ne bánják ide hátrább! Az ilyeneket vérpökés, 's egyéb vérvesztés könnyen megtámadja.

Szükség a' ferdésről jól megjegyezni ezt: akár hideg, akár meleg ferdőben ha nyakig ülve valaki füllad, üljen tsak övig; ha így is mejjében nehézséget érezne, hagyjon-fel minden ferdéssel. A' kádnak pedig, tudnivaló, hogy hosszúkónak, nem kereknek kell lenni. A' feredéshez tartozik egy nyugvó nyoszolya, és egy ágymelegítő.

Noha a' sav. vizek, alkotórészeik misége 's mennyiségére nézve egymástól különbözvén, természetesen egyik ez, másik amaz nyavalyában használ: mindazáltal még a' leggyengébb is árt azoknak, a' kik egészszen kiformált száraz betegségben vagynak, ró'saszin száraz betegsége hajlanak, belső részek genettségesedéssel bajlódnak; továbbá terhes aszszonyoknak, kiknél könnyen vesztést, 's ennek következtében halált is okozhat, hanemha nagyon érzéketlen belső részűek, a' mi ritkaság. —

Szükség a' sav. vízre *előkészület*. Azért az ide menendők még othon kezdjék-el a' mértékletes életet, hogy gyomrokban, belekben szemét ne gyűlhessen, 's szorúlással ne bajlódjanak. A' megrögzött bőrbetegségekkel, milyen a' rüh, sömöreg 's a' t, a' podágra dagadásokkal, 's más csomosodásokkal, ízek fájdalmival bajló-

dők — el ne múlassák otthon nedveket jobbítani, belső nemes részeiket erősíteni, mivel könnyen azokra veheti magát a betegség, 's ártalmasabb lesz. Szükség azért az ilyeneknek még helyben is elébb ritkán, 's rövid ideig ferdeni; tanácsos e' felett még valamely bűdösköves savanyú vizet is iddogalni —

De az előkészületnél még sokkal szükségesb az *azutáni kúra*. Eltart a' sav. víz munkálata 3, 4, 6 hétig is, 's akkor mondja-ki a' végzetet, melyet káros megzavarni. Kiuck a' Homoródi sav. víz helyben szorúlást okozott: annál, mintán házánál kisebb mértékben itta, három hétig tartó takarodást szerzett. Jól eszékbe vegyék ezt kivált azok, kik rekedésekkel bajlódnak; 's azért kitsiny mértékben házaiknál is éljenek 6, 8 hétig sav. vízzel szoros diéta mellett.

Tsak egyet teszek ide még. Emberi kötelességek a' sav. vizen lévő tehetősbeknek, nagyoknak, egészségeseknek, hogy a' szegények, betegek, elaléltak nyúgalmát, tsendjét kiabálás, lövöldözés, szakadatlan mu'sikálás 's a' t által ne háborgassák; sem pedig velek szegény sorsokat a' szünetlen dirigálás, igazgatás által felette ne éreztessék, 's így a' sav. vízzel való háborítatlan éléstől, nyúgalomtól el ne rekeszszék. — Másfelől pedig a' mértékletességben, rendtartásban, könyörületesség kötelességeiben jó példával menjenek elől. Telyesíttessék ha-

zánkban önként ily helyeken is, a' mit politika nem telyesíthet tökéletesen.

De ideje, hogy az Erdélyi sav. vizekről különösen, és egyenként is mondjak valamit, a' mit szükségesnek vélek az azokkal élni kívánókra nézve.

Erdély sav. vizeiről munkát dőlgozott a' tudós főorvos *Nyúlas Ferentz*; utána ebben fáradozott Dr. *Gergelyfi András*, kivel együtt voltam Borszékben. Ezek munkáiból készített egy kivonatot a' szép műveltségű főorvos *Pataki Sámuel*. —

Erdély sav. vizei osztathatnak:

I.) *Használhatóságokra nézve* a.) Ivókra. b.) Ferdőkre. c.) Ivók 's ferdőkre.

II.) *Uralkodóbb alkotórészeikre nézve* a.) Savanyosokra. b.) Büdöskövesekre. c.) Sósokra. d.) Vasasokra.

III.) *Temperátúrájokra nézve* a.) Hidegekre. b.) Melegekre. — *Hidegeknek* mondatnak, melyeknek temperátúrájuk egyenlő a' levegőjével, vagy annál még alább is áll; *melegeknek*, melyeknek melege 20—30 grádus Réaumur szerint.

A' nevezeteseb erdélyi sav. vizek így következnek helyheztetési rendel:

1.) *Radna vidékiek*. Ide tartoznak mind-együtt 25 sav. víz források; de híresebb csak 6. vagyon. u. m:

a.) *Dombhíti*, a Magurával szembe, melyről énekeltetett:

Ó te magos *Magura*!

Sok hegyek izmos ura.

b.) Szent György. c.) Borvölgy, *vale vinuluj*.

d.) Medve patak, *vale urszuluj*. e.) Radna. f.)

Aranyos. Ezek mind erősítők, mivel erősítő részek vannak benne felolvasztva, még pedig ezen tulajdonok azon rendel száll felyülről alá, a melyel itt eléhozattak. Vagyon ezenkül *el-másoló*, *alteráló* tulajdonok is a bűdöskónél fogva; de koránt se kell gondolni, hogy minden rögzött betegségben használjanak. Közönségesen hasznok ezekben áll: a vak aranyért megindítják, a rekedt havitisztúlást 's aranyeret vissza hozzák; rheumatikai gyengeségeket, nehéz 's véres vizelletet, skorbutust meggyógyítják; a köszvényes fájdalmokat enyhítik; rögzött bőrnyavalyákat, mint koszt, sümörget gyakran elúzik; gelesztát elhajtyák, hypochondriát, hysteriát, melancholiát, sárgaságot 's más rögzött betegségeket, melyek alkotmányi hibákkal nintsenek egybeköttetésben, vagy egészszen meggyógyítják, vagy pedig sokat könnyítnek rajtuk.

2.) *Gyergyóiak*. Ide főként három források tartoznak: egyik ivó, 's kettő tiszta ferdő, noha vannak több motsáros ferdők. Az ivó, mely közönségesen *borszékinék* neveztetik, a sav. vizek fejedelme. Tisztasága, kellemes csípőssége,

ereje hasonlíthatatlanúl folyúl múlja a' más vizekét. A' közelébbi öt esztendő alatt rendkívül nevededett az onnan kihozott, 's idegen országokra is vitetett sav. víznek mennyisége. Ezek gyógyereje főként abban áll, hogy dagadtokat oszlatnak, vizeltetnek, vért tisztítanak, a velőszálakat kedvesen élesztik, ételkívánást szerznek, lapos gelesztát űznek, arany eret indítanak. De meg kell jegyezni, hogy gyenge ember itt ne próbáljon, míg másutt valamit nem erősedett, és hogy aranyéreseknak előbb, míg megindítja, nagy kint okoz. Ezen 4-er voltam.

3.) *Rákosi* Csik Székben, ide tartoznak három jó források: u. m. felső, alsó forrás, és a' bugyagós; kedves jó ízűek, kisebb erejűek.

4.) *Borsáros*, Cs Szentkirályon Csikszékben. Vasas és bűdösköves; jó inni 's ferdeni.

5.) *Fortyogó* Lázárfalván Csikszékben, hasznos a' rögzött köszvények, kéz 's láb sugorodások, fekélyek, sebek ellen. De jól meg kell érteni, hogy előbb néhány, nap csak inni kell a' vizét, 's azután kezdeni a' fürdést, mert különben ezen nyavalyák béveszik magokat a' belső részekre, mikor félhetni vesélytől.

6.) *Jakabfalvi* Kászonszékben, közelit a' Gyergyóihoz.

7.) *Borhegyes* a' Hargita hegy alatt, magos helyen kősziklából buzog. Vasas és így erősítő; de mivel nehéz hozzá járulni, 's efféle

sav. vízzel bővölködik országunk: azért könnyen el lehet nála nélkül lenni.

8.) *Zondai sav. víz*, Háromszéken Poján nevű falú mellett Zonda völgyében; ez igen hasonlít az alább eléjövő 's nevezeteseb *Homorodi* sav. vízhez, 's tsaknem azon hasznokat várhatni belőle, mint a' Homorodiból.

9.) '*Sombori* sav. víz H. Széken Torja nevű falú határán, mivel bűdösköves, bőrbetegségekben hasznos.

10.) *Sósmezői* sav. víz, egy fertály órára a' felyebbitől; sokat hasonlít a' Homoródihoz.

11.) *Kovácsnai* H. Széken Kovászna faluán. Ugy találtam, hogy inni nem kedves, nem is élnék rendszerent vele mint itallal; de feredőnek, melegítve, ritka erősítő erővel bír.

12.) *Bodoki*, H. Széken Bodok falu mellett. Minden erdélyi sav. vizek közt ez leginkább hasonlít a' Borszékiekhez alkotó részeire, izére 's hasznára nézve. A' meszszevitelt is szintén úgy kiálja romlás nélkül. —

13.) *Málnási* H. Széken Málnás falu mellett; minden tekintetben hasonló a' 'somborihoz.

14.) *Arapataki*, v. *Előpataki* Felső Fejér V. megyében; ez nem kifolyó, kútjából kell meritni; itala nem kedves, míg meg nem szokja az ember; azonban hasonlít a' Homoródihoz, vasas, szorító. Négy hétig mulattam 1793-ban ennek kies vidékén.

15.) *Homoródi* Udvarhelyszéken, Homoród vize mellett Oláfalú határán, egy vadon 's rejtett völgyben. Vize elég kedves, nagyon vasas, erősítő. Haszonnal küldöttem ide sok betegeket, kik tsupán gyengeséggel bajlódtak belső romlás nélkül; nevezetesen azok, kikben a' vérerek voltak elszakadkozva, kiknek hasas részei voltak meg ereszkedve, meggyógyúlva 's elevenülve tértek innen vissza. A' szemek homályosodásában is a' rekedt aranyér miatt, jól-tévőnek tapasztaltam. Az idős sebeket is gyógyítja. Egyszóval igen hasznos víz. Ki erre megy, jó téli köntöst vigyen. Nagy baj itt a' szállás-talanság, és a' forrásnak nem mindenkor tisztán tarthatása.

16.) *Kéruly* Udvarhelyszéken Lövete falú határán, ez kedves ízére még a' Homoródit is felyül múlja; főként a' rheumatikai 's köszvényes fájdalmokban sokat könnyít. Sebes felforrása egy fa küpüből gyönyörűséges. Vadon helyen erdők közt, kőszikla aljában vagyon.

17.) *Szombatfalvi* Udvarhelyszéken. Két víz van itt nem messze egymástól, ívó és ferdő. Az elsőt hordják az Udvarhelyiek inni, de nem kedves, sőt bűdös; bizonyos és különös hasznait nem tudom. A' ferdő pedig nagyon bűdösköves, és igen hasznos lehetne, ha ott jó alkalmatosságok volnának. Nagy kár hogy így el van mellőzve e' drága ferdőnek való víz. Megrögzött bőrkiütések, köszvény, rheuma, ta

gok rángatódása, kutzorodása ellen nagy hasznú víz. —

18.) *Korondi* sav. víz; egyik a' falú végén, másik a' *Korondi* mezőben, mely *Arcsónak* is neveztetik; csak ez utolsó van divatban. Mivel legtöbbszer a' *Korondi* sav. vizen voltam: azért ezt legtöbbszer is próbáltam használni italnak 's ferdőnek. Itattam ugyan is:

a.) Éhomra 's hidegen, közönséges módon.

b.) Éhomra forró ketske téjjel vegyítve; a' nagyon gyenge mejjúeknek fele víz, 's beléje fele forró tej; a' mint pedig erőssedik mejjek, $\frac{2}{3}$ víz 's $\frac{1}{3}$ tej; 's azután tisztán is a' víz.

c.) Éhomra kávét, 's utánna a' tejes vizet.

d.) A' sav. vizet $\frac{1}{3}$ aszszúszőlőborral a' hideglelőseknél.

e.) *Vaspotlékoson*, minden pohárka sav. vízbe 3. tsepp *Tinctura martis pomatá-t*, vagy a' kiknél rángatódás is volt, *Tinctura martis muriatico aetherea-t* tseppentvén.

A' ferdést is többféleképpen próbáltam, u.m. tisztán sav. vízben; a' gyengéknek tserfa v. fűzfa hajjal készítve; a' még gyengébbeknél vasas golyobissal pótolva; a' máj, lép 's has mirigyek dűgülésével bajlódóknál pedig sok ür-möt, kevés bürköt elegyítvén belé.

Azok, kik máj 's lép daganattal, kúrta geszttákkal, étel nem kívánással, gyenge tüdő-

vel 's a' t. bajlódnak : mennyenek e' sav. vízre , 's vígasztalást találnak.

E' sav. vizet a' többi felett ajánlja az ő nem különössége ; mért semmi nints benne feleslegül ; só csak annyi , hogy a' gyomrot szabadon tartja : a' többi alkotórészek is úgy vannak benne vegyülve , hogy egymástól nem hamar válnak-el. Ez a' vizellet útjait megjárja. Elein ugyan nem igen kedves , de harmadnapra megszeretteti magát. Kár hogy forrása nem gazdagabb.

19.) *Száldobosi* , erősítő ; a' gyengék haszonnal kereshetik-fel.

20.) *Algyógyi* meleg ferdő (thermae) , a' keményült fibrákat lágyítja , a' dugulásokat megnyitja , rheumatismust enyhíti 's a' t. Múltam rajta 1802-ben négy hétig.

21.) *Kiskalányi* meleg ferdő ; sokszor feredtem vízében ; de a' kigyók miatt kádban kell feredni ; hasznára nézve hasonlít az Algyógyihoz ; különös az , hogy a' sümóltset enyészeti.

22.) *Kéméndi* sav. vizet gyengének , de kedvesnek találtam.

23.) *Bózesi* sav. víz egy szép völgyben , kedves italú , de nints divatban.

24.) A' *Vetzedi* sav. víz , itt nem jártam , 's másutt se kóstoltam.

25.) *Vátzai meleg ferdő* ; ezt felesen látogatják minden esztendőben azok , kik podágrával , köszvéennyel , rheumatismussal , dugula-

sokkal 's a' t, bajlódnak, 's nem is haszon nélkül.

26.) *Báznai* hideg ferdő Bajom völgyében; a' Kis Sárosi határon van megint más ehez hasonló. Másoktól hallom, hogy köszvényesek, sugorodottak, güttaütöttek gyógyúlnának-meg rajta. Semmi jó alkalmatosság ott nints. A' vizet távulról kell vinni, és melegíteni.

27.) *Zoványi* feredő, mely melegítés által készittetik. Ebben magam is feredtem 1795-ben; nagyon öszve rántzosítja a' testbőrit. Egyik a' jobb erősítő ferdők közül.

28.) *Stojka* sav. vize. Ez lehet jó, de több szerentsésség kívántatik, hogy elhíresedjen. Azt tartják némelyek, hogy használ mindazon nyavalyákban, melyekben a' borszéki jó. De vasa nintsen, a' mi ritka dolog.

29.) *'Sibói* hideg ferdő. Hatalmas oszlatónak 's erősítőnek tartatik. Rheumatismus, arthritis, paralysis, sugorodás, dugulás, scrophulák gyógyittatnak ezen ferdővel.

30.) Kis Czégi és Ölyvesi sós vizek. Mind a' kettőt ittam magam is. Az aranyérrel vakon bajlódóknak, a' lép 's máj dugulás miatt szenvedőknek, nyári hetekben mint hívesítő, és még is oszlató igen ajánlható; tsak hogy tisztán kell forrásából venni, 's tisztán is tartani.

Végre kívánni való, hogy a' nevezetesb ásványos vizek mellett rendes orvosok is lennének. —

I G A Z Í T Á S.

79-dik lap. 186 sor. *Brace* helyett olvasd *Bruce*.

89-dik lap. 2-dik sor. *elválasztó bendőben* helyett értesed: *elválasztó keresztthártyában, vagy diaphragmában.*

vel 's a' t. bajlódnak : mennyenek e' sav. vízre , 's vígasztalást találnak.

E' sav. vizet a' többi felett ajánlja az ő nem különöseége ; mert semmi nints benne feleslegül ; só csak annyi , hogy a' gyomrot szabadon tartja ; a' többi alkotórészek is úgy vannak benne vegyülve , hogy egymástól nem hamar válnak-el. Ez a' vizellet útjait megjárja. Elein ugyan nem igen kedves , de harmadnapra megszeretteti magát. Kár hogy forrása nem gazdagabb.

19.) *Száldobosi* , erősítő ; a' gyengék haszonnal kereshetik-fel.

20.) *Algyógyi* meleg ferdő (thermae) , a' keményült fibrákat lágyítja , a' dugulásokat megnyitja , rheumatismust enyhíti 's a' t. Múltam rajta 1802-ben négy hétig.

21.) *Kiskalányi* meleg ferdő ; sokszor feredtem vízében ; de a' kígyók miatt kádban kell feredni ; hasznára nézve hasonlít az Algyógyihoz ; különös az , hogy a' sümöltset enyészeti.

22.) *Kémendi* sav. vizet gyengének , de kedvesnek találtam.

23.) *Bócsai* sav. víz egy szép völgyben , kedves italú , de nints divatban.

24.) A' *Vetzedi* sav. víz , itt nem jártam , 's másutt se kóstoltam.

25.) *Vátszai* meleg ferdő ; ezt felesen látogatják minden esztendőben azok , kik podágrával , köszvénnnyel , rheumatismussal , dugula-

sokkal 's a' t, bajlódznak, 's nem is haszon nélkül.

26.) *Báznai* hideg ferdő Bajom völgyében; a' Kis Sárosi határon van megint más ehez hasonló. Másoktól hallok, hogy köszvényesek, sugorodottak, gutaütöttek gyógyulnának-megrajta. Semmi jó alkalmatosság ott nints. A' vizet távulról kell vinni, és megmelegíteni.

27.) *Zeványi* feredő, mely melegítés által készittetik. Ebben magam is feredtem 1795-ben; nagyon össze rántzosítja a' testbőrit. Egyik a' jobb erősítő ferdők közül.

28.) *Stojka* sav. vize. Ez lehet jó, de több szerentsésség kívántatik, hogy elhíresedjen. Azt tartják némelyek, hogy használ mindazon nyavalyákban, melyekben a' borszéki jó. De vasa nintsen, a' mi ritka dolog.

29.) *Sibói* hideg ferdő. Hatalmas oszlatónak 's erősítőnek tartatik. Rheumatismus, arthritis, paralysis, sugorodás, dugulás, scrophulák gyógyittatnak ezen ferdővel.

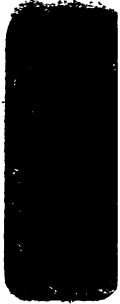
30.) Kis Czégi és Ölyvesi sós vizek. Mind a' kettőt ittam magam is. Az aranyérrel vakon bajlódóknak, a' lép 's máj dugulás miatt szenvedőknek, nyári hetekben mint hívesítő, és még is oszlató igen ajánlható; tsak hogy tisztán kell forrásából venni, 's tisztán is tartani.

Végre kívanni való, hogy a' nevezetesb ásványos vizek mellett rendes orvosok is lennének. —

IGAZÍTÁS.

79-dik lap. 1-ső sor. *Brace* helyett olvasd *Bruce*.

89-dik lap. 2-dik sor. *elválasztó* 'bendőben helyett értesed: *elválasztó keresztthártyában, vagy diaphragmában.*

Österreichische Nationalbibliothek

+Z1

Digitized by Google

